

ASYA EĞİTİM FELSEFESİNE TARİHSEL BİR YAKLAŞIM¹

Doç. Dr. Saffet BİLHAN*

3. MEZOPOTAMYA VE SÜMERLER

Doğunun Dünya Eğitimine Katkısı

Doğu dediğimiz zaman, ışığın ilkönce o yönden geldiği bilinir; fakat Doğu sadece şafak ışıklarının perde perde yükselerek gür güneş ışınlarına müjdecî olan bir yönden ibaret değil, insanlık tarihi boyunca edindiği bir anlam birikiminin de kavramsallaşmış ifadesidir. Bugün, Batı'nın mukabili olarak Doğu, bir felsefenin, bir dünya görüşünün, kısaca bir uygarlığın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Doğu ülkeleri dediğimiz zaman bazan bir rejim, bazan Batı uygarlık düzeyine nisbetle geri kalmışlık hatıra gelir.

Ancak, başka bir perspektiften, tarih perspektifinden Doğu'ya baktığımız zaman daha değişik ve de görkemli bir görüntü bizi karşılar. Bu yönü ile Doğu insan zekâsının da ilk parıltılarını yansıtır. Doğu kendisine, adeta bir zekâ merkezi seçmiş: Orta Doğu, dinlerin coğrafyası burada şekillenmiştir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmîyet, üç büyük dinin ortak toprağı ve bu dinlerin de çok öncesine varan düşünce halkalarının ortak merkezi; maddî ve manevî uygarlığın ilk adımını attığı yer: İlk Devletlerin İmparatorlukların kurulduğu, toprağın işlenip, sulama kanalları ile tarımda ilk olarak toprak ve su bütünlüğünün sağlandığı altın ve gümüşün değerölçüsü olarak mal mübadelesinde ilk kullanıldığı, ilk ticaret mukaveleleri, ilk kredi sistemi, ilk yazılı hukuk ilk yazının kullanılması, ilk okullaşma, ilk kütüphaneler² ilk edebiyat ve şiir denemeleri, ilk mücevher kullanımı, ilk heykeltraşlık; ilk saray ve mabet inşaatı, metalin süslemede ilk kullanımı, mimaride ilk tamir, ilk sütun, ilk kubbe, ... Bunların

* Eğitim programları ve öğretim bölümü.

1 Bu diziden Çin ile ilgili makalemiz. Eğitim Bilimleri Dergisi. C. 16 Sa. 77-112, 1984 ve Hint ile ilgili; Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, I 1985.

2 Heinrich Otten, DTCFD., XIX, 1961, Sa. 202.

tümünün ilk kaynağı orta Doğu'dur. Orta Doğu'nun ise kelimenin tam anlamı ile uygarlığın merkezi Mezopotamya olmaktadır. Burası, uygarlığın olumsuz yönlerinin de ilk kaynağıdır. Kölelik, yönetsel baskı, sınıfsal farklılık, sömürü düzeni, imparatorluk savaşları gibi yeni toplumsal yaralar da ilk olarak bu yörede kendini gösterir. Buranın insan unsurunu oluşturan uygarlıkta görkemli hamleler gerçekleştirmiş toplum SÜMERLER'dir.

Sümerlerin yönetim tarzı, bir şehir ve onun çevresini saran toprakları içine alan şehir devleti dediğimiz örgüt biçiminden oluşuyordu, bu nedenle her şehrin kendilerine ait tanrıları bulunurdu. Fakat bu tanrılar sümerlerin tümü tarafından saygı görüldükleri için ayırımı değil, bütünleyici ve birleştirici rol oynayabilirlerdi.

"Arkaik Sümer Uygarlığı Çağı" veya ilk kuşaklar çağı diyebileceğimiz Cemdet Nasr ve ondan önceki kültürlere ait birçok yazılı belgelerin ortaya çıkarılması ile sümerler hakkındaki bilgiler daha işlevsel araştırmalara olanak sağlayacaktır³.

Burada bir takım şehir devletleri vardı, bunların başında hem din, hem dünya gücünü simgeliyen rahip krallar bulunuyordu. Bu rahip krallara *Patesi* ve *Ensi* adı verilirdi. Bunlar tanrı adına şehir devletini yöneten krallardı ve törenleri büyü bir dünya görüşü yansıtıyordu.

Bu bilge rahipler, aynı zamanda Tanrı adına yeryüzünü yönetmekle görevlendirildiklerine inanıyorlardı. Ele geçen yazıtlarda çivi yazısı ile yazılmış bu yarı tanrı kralların isimlerinin yanında bir yıldız

3 Mezopotamya'da şimdiye kadar gerçekleştirilen kazılar şu şekilde özetlenebilir: 1849 da İngiliz Loftus, özellikle Uruk (Warka) ve Ur (Tell Mugheir) de kazılar yaptı. 1854 te İngilterenin Basra Konsolosu Taylor buraları keşfetti. Fransanın Basradaki konsolosu E. de Sarzec 1877 den itibaren bir sümer köyünde düzenli kazılar yaptı. Tello (Lagoş) ta Gudea heykellerini çıkardı. C. Cross, 1903-1909 da, rahip Genovillac, 1929 -31 yıllarında kazılar yaptılar. Pennsylvania Üniversitesi, Nifler (eski Nuppur) e 1889'da bir heyet gönderdi, 1900'e kadar her devirden kalma binlerce tablet, tanrı Enlil'e adanmış bir tapınak, bir ziggurat (ülkenin iktisadi yaşayışının çevresinde toplandığı tapınak), bir saray ve mezarlar ortaya çıkarıldı. Daha sonra Şikago Doğu Enstitüsünün de katılması ile aynı Üniversite III. Ur hanedanından kalma bir tapınak ortaya çıkardı. Koldewey bir Alman heyetiyle Pennsylvania Üniversitesinin çalışmalarına katıldı. (1902-1903) ve bu Üniversitenin adına çalışan E. Schmidt (1931) Cemdet Nasr döneminden kalma bilgiler çıkardılar. Bu belgeler arasında III. Ur hanedanına ait mühürler bulunmaktadır.

Amerikalıların Anad (Bümya) 1903-4, Fransızların Larsa (Senkoz) 1933, ve önce İngilizlerin, sonra Iraklıların Eridu (Abüsareyn) kazıları bulunmaktadır. British museum'un 1918'de başlattığı kazıya pennsylvania Üniversitesi de katıldı (1922-34). Almanların, 1912-1913 ve 1928-1939, sonra 1954 te yaptıkları kazılar vardır. (bn. meydan Larousse).

işareti bulunduğu görülür. Bu yıldız, Sümerlerin sema kültüründen kaynağını alan bir simge olabilir, böylece Sümer yöneticilerinin semavi (göksel) bazı ilişkilerinin buldukları ve bu ilişkilerle daha da güç kazandıkları anlamı vardır.

Bilindiği gibi, Sümer kavmi tarihin en eski uygarlığına sahip, uygarlık kalıntıları zamanımıza kadar gelen ulusların başında gelir.

Bu kavim, Aşağı Mezopotamya denilen, Fırat ile Dicle arasındaki topraklar üzerinde varlık göstermiştir. Buralarda yapılan kazılardan M.Ö. 4000 yıllarından daha eskilere giden bir kısım şehir devletleri ortaya çıkarıldı. Bir yerleşim merkezi ile çevresindeki topraklardan oluşan bu şehir devletlerinin en önemlileri: Uruk, Eridu, Lagaş, Kış ve Nippur'dur.

Sümerler, uygarlık dünyasının öğretmenleridir; tarım, ticaret, hayvan gücünün, örneğin atın arabaya koşulması ile insan gücüne katılımı, para ve para yerine geçen senetler, imalata dönük meslekler, hukuk ve yönetim bilimi, yazı, kağıt, mürekkep, kitap, kütüphane, okul, sırlı çanak, çömlek, mobilya gibi buluşlar, edebiyat, musiki, mimari gibi bir çok güzel sanatlar Sümerler tarafından daha sonraki toplumlar için ilk olarak bu uygarlık kapıları aralanmış oldu.

Sümer düşüncesinin en yaratıcı yönü, M.Ö. 5 bin yıllarından I. bin yılına kadar Orta-Doğu toplumları tarafından kullanılacak eğitimin en önemli aracı olan yazıyı (çivi yazısı) icat etmeleridir. Ayrıca toprağı pişirerek, taşı yontarak geliştirdikleri sanat eserleri sadece estetik zevki değil, düşünce iletişimi aracına dönüştürülmüş olması bakımından üst düzeyde düşünsel kavramlara yükselmelerini sağlamış, yaratıcılığın önemli unsuru olan kuramlardan kurallara, zihinsel ispata dayalı matematik gibi bilimlere ve gözleme dayalı astronomi ve tıp gibi alanlara ulaşmalarını sağlamış ve hızlandırmıştır.

Sümer düşüncesi, bir yandan evren yapısına ilişkin sistemlerle, bir yandan da insanlığın örgütlenmesi ile meşgul olmuştur.

Uygarlıkta taş devrini ve maden devrini içeren bir süreci kapsadığı gibi, çiniciliğin de yaratılmasına öncülük etmiştir. Hayvanların evcileştirilmesi ve Mezopotamya'da Hayvancılığın gelişerek Anadolu'ya yayılması Sümer Uygarlığının sonucudur.

Sümerler döneminde Dicle ve Fırat Nil havzası biçiminde denizle ayrı, ayrı birleşiyordu.

Sümerler, M.Ö. 2897 yıllarında hükümdar Lugal-zagizi yönetiminde Batı Asyanın en büyük imparatorluğu oldu.

Sümerler özellikle 3300-2358 yılları arasında uygarlığın en doruk noktasına geldiler, Asya ve Avrasya uygarlıklarının çoğuna temel oldular.

Türkistan çöllerinde hayvanları evcilleştirip, güden ve çobanlıkla uğraşan bu insan topluluğu, bir taraftan bataklıkları kurutarak toprak elde etmeği, bir taraftan da su kanalları inşa ederek toprak sulamayı başarmış oldular.

Su ve Toprak öğelerini üretim ile bütünleştirerek Çin ve Mısırlılar gibi hem ziraatçı, hem de denizci olmayı başardılar. Pirinç, buğday, arpa, Çavdar gibi tahılları yetiştiriyor, hayvanları besliyor ve böylece, o çağda dünyanın en zengin kaynaklarını ellerinde bulunduruyorlardı. Bunlardan başka diğer bir zenginlikleri, kilden yararlanılarak oluşturulan plastik sanattır. Bu sanat sadece çiniciliği değil, onunla birlikte inşaatı ve yazıyı geliştirdi. Pişmiş toprağın yazı malzemesi olarak kullanılması, yazının daha çabuk yaygınlaşmasını gerçekleştirmiş oluyordu. Yazının gelişmesi, dilin gelişmesini olumlu yönden etkilediği gibi, şekil verilebilir bir niteliğe sahip olan kilin kullanılması da düşünce oluşum ve gelişimini olumlu yönden etkilemiş olmaktadır.

M.Ö. 2000 yıllarında artık gerek Sümer dili, gerek Sümer dini kendi toplumlarında etkinliğini yitirdikleri halde Babil okullarında bu dil okutulmaya devam edilmiştir. Sümer yazısı önce Babil biçimlenişi ile, sonra Asurluların etkisiyle hieroglif yazısına dönüştürülmüştür.

Gittikçe kelimeler hecelere bölünmüş ve sesli harflerin (a, e, i,u) ortaya çıkarılması başarısına varılmıştır.

Sümer yazısına dayalı ve geliştirilmiş Babil yazısı ile Sümer dili batıya doğru yayılmış ve Eti'lerin okullarında öğretim dili olmuştur. (M.Ö. 1400-1200). Sümerlerin kültür zenginliği, özellikle çağdaşları olan toplumların kültür fakirliği ile karşılaştırılınca daha belirgin bir biçimde göze çarpar.

Sümerlerin bazı kültür öğelerini kısaca 2 şekilde özetleyebiliriz:

1- Örgütsel yapısını oluşturmuş bir şehir devleti Tanrılar'dan halk çocuğuna, devlet görevlisinden dağdaki çobana kadar herkesin bu örgüt içerisindeki yeri ve önemi bellidir.

2- Sayısız tanrılar vardır, bu tanrılar soyut birer kavram olarak doğa dışı bırakılmamış, hem törelerde hem de mitolojilerinde bu tan-

rılar gerçek yaşamın örnekleri olarak göze çarpmaktadır. Tanrılar insan biçiminde tasavvur ve tasvir edilmiştir. Bu anthropomorfizm, adları gök, güneş, ay ve Fırtınadan tanrılara da şamildir.

Sümer tanrılarında bir çoğu sonradan Babilde yerel güce sahip oldular: Anıl, Bel, Er, Sin, Adad, Şamaş gibi, Sümer tanrıları ikinci derecede yer almaya başlayınca, Babil tanrısı Marduk birinci sırada yer işgal etmeğe başlıyor. Fakat bunların görev ve sorumluluk yüklemelerindeki mertebe Sümer geleneğini sürdürmeğe devam ediyor. Aşağıda adları geçen bütün tanrılar Marduk'turlar; fakat her birinin ayrı bir sorumluluk alanı vardır; Ekim-dikim tanrısı Ninurta, savaş tanrısı Zamama, egemenlik ve danışma tanrısı Enlil, kader tanrısı Nabu. karanlığı aydınlığa dönüştüren tanrı Sin, adalet tanrısı Şamaş, yağmur tanrısı Adad...

Bu tanrılar daha ziyade felsefî bir görüşün veya görüşlerin ürünü oldukları için akılcı (Rasyonel) ve laik bir anlayışın temsilcisi gibi düşünülmüşlerdir. Bir bakıma Zerdüş (zoroastr), İsa ve Budha'nın çizdikleri yol ile bunları arasında bağlantılar, özdeşlikler aramak mümkündür.

Sümerlerde olduğu gibi onları izleyen Samiler'de adak insan insanında önemli yer tutar. Sümerlere göre tanrılar kültürleri oluşturulsun diye insanı yarattılar.

İslamiyette "Tanrı gizli bir hazine (sır) idi, bilinmek istedi ve insanı yarattı" inancı islâm tasavvufu tarafından geniş bir biçimde işlenmiştir. Ancak Sümerlerdeki Tanrı kavramının İslâm tasavvufundaki uluhiyet kavramı düzeyine ulaştığı söylenemez. Sümerlerde bir yanda çok Tanrılı bir düşünce, diğer yanda bunların "Tek"e dönüştürme eğilimine yönelik bir çeşit panteizm anlayışına zemin hazırlıyacak mistisizm görüntüsü göze çarpmaktadır.

Sümerlerde Gök kültü, göğü dünyanın bir kubbesi gibi kabul ederken ona bir baba otoritesi vermektedir. Bu kubbeden açılmış delikler yıldızlarla kapatılmıştır. Bu yıldızlar yarı-ilâh olan yere ışık suları, aydınlık gönderir, bu ışıklar bir baba şefkatı gibi yeri kapsarken gökten inen yağmurlar ise toprağın içine çektiği hayatın tohumudur.

Gök hakkındaki bu inanç Çinlilerde Göğün-Oğlu, hristiyanlık inancında ise Tanrı-Oğul şeklinde yaşatılmıştır.

Sümerlerden daha sonraki kültürlerle geçen önemli izlerden biri insan ömrünün ve insan geleceğinin yıldızların hareketleri ile yakın-

dan ilişkili olma görüşüdür; aynı etkileri batı helenizmde görüyoruz. Bu müneccimliğe yönelik inanç günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Ancak bu inancın pozitif etkileri olmamış değildir: İnsanlığın dikkatini, önceleri metafizik bir yaklaşımla üzerine çeken gök cisimleri ve güneş sistemi, bunların bağlı buldukları doğa yasaları üzerinde de düşünmeğe yöneltmiş böylece konu ile ilgili müspet bilimlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Zaman Kuramı

Zaman kavramı ile evrenin yaratılışı birbiriyle ilişkili görülüyor. Gözlemlenen sayısız gök cisimlerine ulûhiyat (tanrısallık) niteliği verilmiştir. Fakat bu evrenbilim anlayışından yola çıkan bilgiler düzenli bir takvim oluşturmuşlardır: Yıl oniki aya, ay haftalara, hafta günlere, günler saatlere bölünmüştür.

Fesefî akımların güneş sistemi ilkesinin kaynağı Sümerlere dayanmaktadır. Bu kurama, yani her türlü kültür ürününü Sümer kaynağına dayandırmaya Pan-Sümerizm denilir.

Gök Kuramı (Sema Kültü):

Sema Kültü, Sümerlerin evrenle ilgili düşüncelerini belirtir. Sümer ilâhlarından Şamaş'ın simgesidir. Dünyada olagelen her hareket (devinin) gökteki bir hareketin dünyadaki yansımasıdır. Dünyasal yaşam evrensel yaşamın içinde yer alır. Evrenin merkezi ise Nippur'daki "Dağ evi" mabedidir. Aynı inanın devamını daha sonra Yunan Felsefesinde görüyoruz.

Sema manzarası (dünya görünümü) diye tanınan bu kültür, Helen düşüncesine geçtiği gibi İran, düşüncesine de geçmiştir. Bu kozmik dünya görüşü ortadoks Hint inancı (süryasataka) ve sapıtılmış Hint inancı olarak görülen (Mahâyâna) da izlerini sürdürmüştür. Budizmde bu güneş kültü, bir yandan yaşamın denetimini, bir yandan da eylemsel yaşamı ve aralarındaki bağlantıyı ortaya koyacak biçimde düzenlenmiştir. Güneş bakan kimsenin yaşamını, ruh ise eyleme katılan kimsenin yaşamını simgeler. İkisi de tanrısal birer kuştur; birincisi, herhangi bir köstekle engellenmemiş, özgürdür. İkincisi, yuvaya, yiyeceğe gereksinimi vardır ve yüceliklere ulaşmamış olmanın ızdırabı ile çırpınmakta ve tanrısal âlemde kendi aslını bulup kendi kendine ulaşınca mutlak amaç gerçekleşmiş olacaktır. İkincisi bir tekerleğe benzemektedir, birçok öğeleri vardır, bu öğelerin

hepsinin tekerleğin dönüşünde işlevi bulunuyor. İşte bu olmak ve doğmak döngüsüdür.

Gökbilimi ve hesapla ilgili bilgiler tabletler üzerine yazılmıştır. Ayrıca, toplum düzeni ile ilgili kurallar ve yasalar da tabletler üzerine yazılmıştır. Böylece Sümer ve Babililerde Hukuk anlayışı ile birlikte toplumsal düzen de gelişme göstermiştir.

İnsan Kültür tarihinde bizi evresel düzen kavramına götüren büyük geliştirmenin ilk kez Babil gökbiliminde (astronomi) yapıldığını görüyoruz. Babil gökbiliminde insanın somut kılışsal yaşam alanını aşip tüm evreni kavrayıcı bir görüşle kuşatmaya cesaret eden bir düşüncenin ilk kesin kanıtına rastlıyoruz. İşte Babil kültürü bu nedenle tüm kültürel yaşamın beşiği olarak kabul edilmiştir. Düşünürlerin çoğu, insanlığın bütün söylencebilimsel, dinsel ve bilimsel kavramlarının bu kaynaktan çıkarılmış olduğunu öne sürmüşlerdir.

Gök olaylarının önemi hiçbir zaman azımsanmamıştır. İnsan kısa bir süre içinde tüm yaşamının bazı genel evrensel koşullara bağlı olduğu gerçeğinin bilincine varmak zorundadır. Güneşin doğuşu ve batışı, ay, yıldızlar, mevsimlerin dönüşümü, tüm doğal olaylar ilkel söylencebilimde önemle etkin olmuş ünlü olgulardır. Ama onları bir düşünce dizgesi haline getirebilmek için ancak özel durumlarda yerine getirilebilecek bir başka koşul gerekliydi. Bu uygun durumlar Babil kültürünün başlangıçlarında etkin oldu. Otto Neugebauer, içinde sorunla ilgili önceki görüşlerin çoğunu düzelttiği çok ilginç bir antik matematik tarihi incelemesi yazmıştır. Geleneksel görüş, Greklerden önce bilimsel matematikle ilgili hiçbir kanıtın bulunmadığı savına dayanmaktaydı.

Babililer simgesel cebiri bulmuşlardı. Matematiksel düşüncenin daha sonraki gelişimi ile karşılaştırıldıkça bu cebir hiç kuşku yok ki henüz çok basit ve ilkeldi. Yine de yeni ve çok verimli bir kaynak içermekteydi. Neugebauer bu kavramı geriye, Babil kültürünün en başlangıcına kadar izliyor ve Babil cebirinin özyapısal biçimini anlamak istiyorsak Babil uygarlığının tarihsel art-alanını gözönüne almamız gerektiğini söylüyor. Bu uygarlık özel koşullar altında gelişmiştir, iki ayrı ırkın Sümer ve Akatların buluşma ve çatışmalarının ürünüdür. Bu iki ırk ayrı kökenli olup birbiriyle hiç ilgisi olmayan dilleri konuşmaktadırlar. Akatların dili sami diller grubuna girer.⁴

4. Bu konu tartışmalıdır. Çünkü Akatların Samilerle akrabalıkların saptanmamıştır.

Sümerlilerininki ise ne Sami, ne de Hint-Avrupa dillerine benzemeyen bir başka gruptandır. Bu iki topluluk yani Sümerliler Akatlar bir araya geldiklerinde, ortak bir siyasal, toplumsal ve kültürel yaşamı paylaştıklarında çözümlenmeleri gereken yeni sorunlar ortaya çıktı. Bu sorunlar, çözümlenmeleri yeni düşünsel güçlerin geliştirilmesini gerektiren sorunlardı. Sümerlerin değişik dili anlaşılamiyordu. Yazılı metinlerini ise Akatlar büyük güçlüklerle ve ancak sürekli düşünsel çaba göstererek çözebiliyorlardı. İşte ilk kez bu çaba ileldir ki Babililer soyut bir simgeciğin anlam ve kullanımlarını anlamayı öğrendiler⁵.

Ama biz Babil gökbiliminde, sonunda uzayın düşünsel olarak ele geçirilmesine ve bir evrensel düzeyinin, bir evren dizgesinin bulunmasına yol açan o büyük sürecin ancak ilk aşamalarını bulmaktayız.

Babil gökbilimi bütünlüğü içinde yine de evrenin söylenebilimsel efsanevi bir yorumudur. O artık somut, özdeksel, ilkel uzayın dar alanı ile sınırlandırılmamaktadır. Başka bir deyişle uzay, yer yüzünden gökyüzüne aktarılmıştır. Ama insanlık göksel olaylara döndüğü zaman da yeryüzündeki gereksinme ve ilgilerini unutamazdı.¹

İnsanın gözlerini önce göklere çevirmesi salt düşünsel bir merakı giderme isteğinden gelmiyordu. Onun göklerde gerçekten aradığı şey, kendisinin ve kendi insansal evreninin bir yansımasıydı. O, kendi dünyasının görünür görünmez sayısız bağla evrenin genel düzenine bağlı olduğunu algıladığı için bu giz yüklü bağlantıyı kavramaya çalışmaktaydı. Bu nedenle, göksel olaylar herşeyden koparılmış soyut bir düşünce ve salt bilim anlayışı ile incelenemezdi. Onlar, dünyanın efendileri ve yöneticileri, insan yaşamının düzenleyicileri olarak kabul ediliyordu. Böylelikle insanın siyasal, toplumsal ve ahlâksal yaşamını düzenlemek için göklere başvurmak zorunluğu doğuyordu. Hiçbir insansal olay kendi kendini açıklayamıyordu. Onun kendisine dayandığı ve kendine karşılık olan göksel bir olaya başvurularak açıklanması gerekiyordu. Bu düşünceler, ilk gökbilimsel dizgelerin uzayının niçin salt kuramsal bir uzay olamayacağını açıklıyor.

Gökbilimin ilk ve temel ereği, tehlikeli etkilerini önceden görüp onlardan sakınmak üzere bu güçlerin doğalarını ve etkinliklerini kavramaya çalışmaktı.⁶ Bu temel erek, kaynağını fizikötesi yorum-

5. Daha fazla bilgi için Bk. Otto Neugebauer, "Voräriechische Mathematik, in Vorlesungen über die Geschichte der Antiken Mathematischen Wissenschaften (Berlin, J. Springer. 1934) I, s. 68.

6 Cassirer, Ernst. İnsan Üstüne Bir Deneme, (çev. Neclâ Arat), İstanbul, 1980, 51, 52, 53.

lardan almakla birlikte ve bilimsel bilgi ile arasındaki uzun mesafesine rağmen, insan zihninin doğayı kendi doğa yasalarıyla açıklamasına doğru giden yola açılan kapıları kapamadı; böylece astrolojiden bilimsel astronomiye ulaşmak için zihinsel olgunlaşmanın evreleri tamamlanıyordu. Artık alınan mesafeler de vardı: Zaman yıllara, aylara, haftalara, günlere ve saatlere... bölünmüştü; sürekli gerçeksel verilere hedeflenmiş bir sürecin oluşumu yaşanılıyordu. Sümerler tanrı ve onun tecelligâhî mabetlerden yayılan, maddi olarak tasavvur ettikleri esrarla dolu bir gücün varlığına inanmış, ve bu gücü vekâleten de olsa hükümdara vererek gökle dünya arasındaki bağı sağlam temele oturtmuşlardı. İnsan, kendisi gibi doğaüstü nitelikleri olan bir evrende yaşamaktadır, bu nedenle doğa-üstü kavram insanda hep varolmuştur.

Kader Kuramı

Yukarıdaki görüşten hareketle bir kader kavramı belirlemektedir, çünkü bu oluş ve doğuşun hangi iradeye bağlı olduğu ve insanın bu evrensel irade içerisindeki bağımlılığı veya bağımsızlığı sorunu tartışma konusu olmaktadır. Sümerlerde, tanrılarca veya zaman tarafından her varlık için takdir edilen, evrimlerinin ahenk ve düzenine ilişkin bir inanç vardır ki biz buna kader diyoruz. Aynı inanç Yunan felsefesinde yaşatılmış, rahip-hekimlerin bir kısmı kaderle ilgilenmişlerdir.

Çin felsefesinde gözlemlediğimiz *ilâhi yasa* veya insan doğuştan kan, nefes, bir kalbe ve bir zekâyâ sahiptir -anlamına gelen "SİNG" deyiminin verdiği kavram kaderi açıklamaktadır⁷, Ayrıca, bizzat "doğa", bir kimsenin "bireyselliğini" ve "değerini" ifade etmesi bakımından insanın ne olduğunun ötesinde, ileride nelerle karşılaşabileceği, ne olacağının belirlendiği anlamını taşır.

"İnsan maddesel öğelerden ve akli güce sahip bir ruhtan mürekketir" İnsanın bir bireyliğe, kandan gelen hayatî yetenekler kümesine, bunlara ek olarak nefes, arzu (kalb) ve us'a sahip olması bu melekelelerinin bir kısmının tanrısal dolayısıyla Gök'ten sudûr (türüm), bir kısmının ise maddî ve topraktan geldiği görüşünü yansıtmaktadır. Her bireylik bir çok öğelerin uyarlamalarından oluşan bir karmaşıktır, varlık vardır ve varoluş biçimi vardır. Çinde olduğu gibi sümerlerde de bu varoluş biçimi üzerindeki etkenler ve bunlarla evren-ilişkileri, doğal olarak bunların insan yaşamındaki yeri bir kader felsefesi olarak işlenmiştir.

⁷ Çin felsefesi için bk., Saffet Bilhan, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, sayı: 17, 1984.

Üretkenlik Kuramı:

Mevsimler arasındaki ahenk ile doğurganlık arasında bağlantılar kurulmuş ve düzenlenen âyinlerle toprağın verimi artırılacağı inancı yerleşmiştir. Daha sonra Batı Avrupa'ya doğru kayacak Ana-kraliçe kültür kaynağını gökteki Ay'ın mukabilinde kabul edilen Ana-toprak kavramından Sümerlerdeki Iştar, Mısırlılarda Isis ana-tarıca olarak Osiris'i yaratacak ve kral-tarı bütünlüğünü tamamlayacaktır. Aynı zamanda aile yuvasının kutsallığının ve çocukların korunmasını sağlayarak kuşakları tarih süreci içerisinde evrenselleştirecektir.

Sümerler topluca yapılan mevsimlik ayinlere büyük önem vermişler ve bu ayinlerin toprağın üretkenliği üzerinde olumlu etkisi olacağına inanmışlardır. Ayınlar, insan kitlelerinin ortak bir doğrultuda toplumsallaşmalarını kolaylaştırdığı gibi, iş bölümünün de psikolojik ögesini perçinleştirmiştir. Kentleşmenin ve kentli korumanın gerektirdiği yapı ustalığı, silâh yapımı gibi işgücü gereksinimi ve bu işgücünün beslenme sorununu karşılamak üzere oluşmaya başlayan küçük köyler ve çiftlikler, insan ve doğa üretkenliğinin ayrı bir güçbirliğini ortaya koymaktadır. Bu ilişkilerin sağlıklı yürümesinde ana-toprak ile baba-gök ikilisine önemli görevler düşmektedir; gökten gelen ışık ve yağmur hem mutluluğun bir habercisi, hem de felâketin bir nedeni olabilirdi. Fakat yerde beliren yaşam etkinliği ruhsal güçlerin olumlu desteğine göre bereket kazanarak insanlık dünyasının sürekliliğini sağlar. Bu arada, kadın ve erkek arasındaki münasebetler, toplum düzeni, üretkenlik ve ahlâk kavramları açısından ele alınabilir: Kral Urukagina kitabelerinde şehrin tanrı, tanrının eşi ve tanrının çocukları arasında bölünmüş olması, kadının düzen içindeki yerin belirlemesi bakımından ilgi çekicidir. Bilindiği gibi, toplumlarda cinsel olay hem toplumsal düzenin bir göstergesi, hem de ahlâksal kavramın en önemli öğelerden biri olarak değerler kültüründe yer alır. Bu konudaki sapmalarda, gerek tanruların gazabı, gerek yasaların yaptırımlarının en çok kadın üzerinde yoğunlaşmasının nedeni, insan üretim aracı olarak kadının ön planda yer alması olduğu anlayışından kaynaklanabilir. Özellikle mülkiyet kavramının uygarlıkla koşut olarak gelişimi, beraberinde miras kurumunu getirmiş olduğundan doğan çocuğun kime ait olduğu sorunu çözümünü de beraberinde getirmek zorunluğu ile karşı karşıyadır. Böylece, eşler arasında dolayısıyla birinci derecede kadın için ahlâksal davranışın simgesi haline gelmiştir. Ancak, Sümer mabedlerinde tanrılara sunulan kızların eylemleri ilâhi bir görev gibi algılandığından, hem bu kızlar,

hem de bunların velileri için yüz kızartıcı değil, aksine bir övünme aracı olarak algılanmıştır. Daha sonraki bazı toplumlara yansıyan prensin “kızlık hakkı”, belki de bu uygulamanın bir kalıntısıdır.

Felsefe Akımlarının Kaynağı:

Felsefe'nin başlangıcı, menşei konu edilince, alışılmış bir gele- neğin etkisi ile ilk hatıra gelen topluluk Ege bölgesindeki İonyalılar, bunların başlıca yerleşim merkezleri olan Atina ve Isparta olmaktadır. Yine aynı alışkanlıkla zihinlerde bir tarih belirir: M.Ö. VI. yüzyıl, aynı biçimde, filozoflar belirir belleğimizde: Thales, Sokrat, Eflatun gibi.

Bu önsel alışkanlıklardan ve bize egemen olmuş bilgilerden ken- dimizi sıyrıp çağımızın sağladığı araştırma olanaklarının aydınlat- maya başladığı çok eski dönemlere, yerküresinin de Akdeniz çevre- sinin ötelere daha dikkatlice bakarsak birçok yeni (bizce) ve fakat tarihin çok gerilerinde ve eskilerinde, hâlâ bize büyük ışıklar saçan aydın dönemler göreceğiz.

Özellikle, Sümerler, eski Mezopotamya toplumları, İranlılar, Mısırlılar bilim ve uygarlığın ilk filizlerini Eski Yunan'dan çok daha önce vermeğe başlamışlardır.

Felsefe ve felsefenin kanatları altına aldığı fizik, matematik, Astronomi ve İlâhiyat gibi bilimlerin köklerini Doğu'dan alarak Yu- nanistanda yeniden yeşertebilecek tarihçilerin Ege dolaylarında mev- cut oldukları anlaşılmaktadır.

Emile Bréhier bu konuyu irdelerken, Diogene Laerce'in görüş- lerine dayanarak İranlılarda ve Mısırlılarda üst düzeyde felsefî bir düşünce- nin var olduğunu belirtmektedir.⁸

Mezopotamyalılardan kalma *Yaratılışın Şiiri*'de “Yukarıda gök henüz adını almadan, aşağıda yerin hiç adı bile yok iken, Apsü, ilk baba, herkesin anası gürültülü karmaşık Tiamat, orada sular biri- birlerine karışıp bir oluyordu”⁹ söylerken evrenin ilk unsurunu su alan Thales'den önce, yaratılışa, doğanın başlangıcına, daha doğrusu mitolojiden sıyrılarak doğayı kendi yapısı içerisinde açıklama giri- şiminde bulunuyor.

Yunan filozoflarının işledikleri kavramlar, kendi icat ettikleri kavramlardan ziyade halkın ortak gelenek ve görenekları arasında

⁸ Emile Brehier, *Histoire de La Philosophie*, Paris, 1967, I. p. 3.

⁹ Deleportğ, *La Mesopotamie*, 1923, p. 152.

yaşayan ve yetiştikleri ortamda mevcut olan kavramlardı. Örneğin: Adalet, kader, ruh, Tanrı gibi kavramlar. Yunan filozofları bunları tartışma ve inceleme konusu yapmadan önce daha eski toplumların dikkatini çeken ve tartışılmış sorulardı.

Bréhier'nin dediği gibi "İlk yunan filozoflarının icat etmeğe gereksinimleri yoktu, onlar zenginlik ve karmaşıklık ve hatta bizim güçlükle üzerinde bir fikir edebileceğimiz birbirine karışmış düşüncelerin üzerinde çalışırlar. Onlar, icat etmekten çok, karmaşıklığın içinden çıkmak ve seçmekle karşı karşıya idiler, zaten icat etmek ve yaratmak bu seçiciliğin kendisi idi. Bu seçme etkinliği içerisinde neyi aldıklarını neyi bıraktıklarını bilme olanağına sahip olsa idik meseleyi daha iyi kavradık.¹⁰

Zengin Mezopotamya uygarlığından başka, Uzak-Doğuda, özellikle Hindistanda zengin bir düşünce sisteminin oluştuğunu biliyoruz. Ancak, Doğu-Batı arasındaki iletişim ve etkileşim konusunda açık bilgiye Büyük İskender'den itibaren sahip olabiliyoruz.

Dil Sorunu

Dil hem zihinsel iletişim aracıdır, hem de yazılı işaretlere dayalı görsel bir kayıt dizgesi olarak insanlık için büyük önem taşır. İnsanı hayvandan ayıran özellik olarak dilin vurgulanmış olması bu önemi açıkça belirler.

Sümerce bilim ve kültür dili olduğu gibi sümer devletini kuranların dili olma ayrıcalığını da taşıyordu. Zaten Sümerlerin devleti evrensel bir devlet niteliğini taşıdığı güçlü dönemlerinde bir kültür mozaikinin oluşması için her olanak hazırды. Ur-Nanımü'nün inşa ettiği başkent Ur şehrinin surları dünyanın bütün yönlerine doğru uzanan yollar üzerine kapılarını açarken, dinleri, dilleri, felsefi düşünceleri, inançları ne olursa olsun insanlığın bütün yaratıcılığını bu surlar arasında yaşatmaya hazır olduğunu da imâ etmiş oluyordu.

Sümerce ile birlikte Akadçanın yaşatılması, Ur-Nammu dönemine (M.Ö. 2113-2096), yazılı sümercenin gerilemesine rastlamaktadır. Hamurabının ölümünden sonra (saltanatı M.Ö. 1792-1750) sümerce artık ölü bir dil haline gelmişti. "Sümerlerin siyasal yapısını onaran Amoriler, mirası devrıldıkları Ur-Nammu'nun ölü dilini diriltmeye çabalayarak olmazı öldürmeye kalkışmadılar. Ama Sümer dilinin

10 Bréhier, a.g.e., 1. s. 5.

artık boşalan yerine kendi atalarından kalma Kenan dilini değil, bu dönemde gelişmenin doğruğunda olan Akadça, ya yer verdiler.¹¹

Dil en etkin varlığını mabedlerde gösteriyor, mabedler kanalı ile halkın yaşantısında canlı ve diri kalabiliyor. 15 bin adı içeren büyük kanonik tanrılar listesi, çeşitli mabedlerin tanrı yoklama defterlerinin arka arkaya sıralanması ile oluşmuş, Sümer dili içinde önemli bir kaynaktır. Sümer mabedlerinin önemini yitirmelerinden sonra Sümer dili sadece okul duvarları arasında kalmış, artık eski varlığını sürdürmemiştir.

Sümer dilinin menşesine gelince, Sümerlilerin menşei gibi henüz açıklığa kavuşmuş değil; bazı iddialar Sümer ve Akadların Fırat ile Dicle arasında gelip yerleşen Altay Türkleri olabilecekleri tezini gündeme getirmişlerdir. Filvaki, sümer karşılığı olan *kingir* kelimesi veya zimbir, şehir ismi *nimgir* gibi kelime tipleri bize türkçedeki; incir, kambur, suntur, tenbel sungur gibi kelimelerle çağrışım yapmaktadır.¹²

Yazı:

İnsanlığın icat ettiği çok önemli bir uygarlık ögesi olarak yazı, insanlığın tarih birikimini de en iyi depolayan insandan insana, kitleden kitleye, bir zaman ve mekân kesitinde bulunanlardan orada bulunmayanlara bu birikimleri en iyi aktaran araç niteliğini sürekli korumuştur. İşte bu uygarlık ögesinin bir hayli geliştiğini sümerlerde görüyoruz. Bu yazı daha ziyade balçık üzerinde kazıcı ve çizici bir araçla işlenmiş, balçığın kuruması veya ateşte pişirilerek sertleştirilmesi ile kalıcılığını elde etmiştir. Bu yöntem, ozaman için, kağıda yakın olan parşömen deri gibi maddelerden daha elverişlidir; çünkü yüzyıllar boyu yıpranmadan, çürüyüp kaybolmadan günümüze kadar ulaşması daha kolay olmuştur.

İlkel toplumlarda kılıç kaleme egemen olduğu halde, Sümer-Akad ve hatta daha sonra Babillerin yükselme dönemlerinde kalemin en az kılıç kadar saygınlığı bulunmaktadır.

Sümer kâtibi, sert maddeden yapılmış çivi uçlu kalem ile yumuşak alçı balçığını yeteri derecede derinden açtığı çizgilerle iletmek istedikleri düşünceleri, hikâyeleri, antlaşmaları, tapu senetlerini, resmi belgeleri böylece yazıyı dönüştürerek kültürlerini ölümsüzleştirmişlerdir.

11 Toynbee, a.g.e., A, 327. ud.

12 Bu konuda bk. Landsbergen, Mezopotamyada medeniyetin doğuşu, DTCFP. II/3, 1944, sa, 422.

VI. üncü Uruk (M.Ö. 3100) tabakanında ortaya çıkan yazının Sümerlere ait olduğu kesinlikle kabul ediliyor, ancak açıklığa kavuşturulmamış nokta bu yazının Sümerler tarafından, daha Mezopotamya'ya gelmeden önce bilinip bilinmediğidir. Sümerler bu yazıyı Mezopotamya'ya yerleştikten sonra icat etmiş olabilirler, fakat bu olasılık zayıftır, çünkü Mezopotamya'daki ilk kullanım haliyle bile yazı epey gelişmiş düzeydedir.

Sümer yazısı sağdan sola yazılmaktadır, daha sonra büyük olasılıkla Babililer yazıyı soldan sağa yazmaya başladılar. Kronolojik açıdan yazının icadına bir göz attığımız zaman, tanık olduğumuz ilk yazı M.Ö. 3500 yıllarına rastlayan Mezopotamyalıların yazısıdır; Mısır hiyeroglif yazısı M.Ö. 3000, Hint yazısı M.Ö. 2500 ve Çin yazısı yine bin yıllık bir ara ile M.Ö. 1500 yıllarına kadar varmaktadır. Mezopotamya, Hindistan ve Çin okul kurma bakımından da insanlığa öncülük etmişlerdir.

Dinlerin desteklediği gerçek anlamda yazılı eğitim, yahudilerle önemli ilerleme kaydetmiştir. Batılı okulları esas kaynaktan değil, ikinci el olan Yunanlıların öncülüğünde gelişmiştir.

Kütüphaneler:

Kütüphane kuşkusuz uygarlığın en kanıtlayıcı göstergesidir. Doğu dünyası, kütüphanelerin ilk beşiği olarak tanınır. İlk çağlardaki kütüphanelerden söz edince, tabletler ve arşivler bu kavramın içerisinde yer alır. Kütüphane ile arşiv arasındaki sınırların kesin olarak çizilmemiş olduğunu kabul etmek gerekir.

Mezopotamya'nın Tello şehrinde bulunan ve kral Gudea dönemine ait oldukları kabul edilen 30.000 den fazla tablet bulunmuştur. Bu tabletler iyi bir kütüphanecilik yöntemi ile belirli bir düzen ve amaca göre tasnif edilmiş ve yerleştirilmiştir.¹³ Tabletlerin böyle bir araya getirilerek düzenlenmesi ve korunması M.Ö. 2700 yıllarına kadar götürülebilir. Ayrıca, bu yörelerde yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılan diğer çok eski bir kütüphane Asurbanipal (M.Ö. 668-626) in büyük tablet kütüphanesidir.¹⁴ Bu tabletlerin sayısı binlerce tahmin ediliyor¹⁵. Kütüphane, özellikle Babil'den getirilen tabletlerle zenginleştirilmiştir.

¹³ W. DURANT, a.g.e., sa. 216.

¹⁴ Asurluların kralı Asurbanipal'ın Ninova'da bulunan kitaplığı Londra British Museum'dadır.

¹⁵ Heinrich, DTCFD., x I x, 1961, sa. 202.

Kütüphanelerin düzeni hakkındaki bilgiler sınırlı olmakla birlikte, oval biçiminde kil tabletlerin etiket olarak kullanıldığı görülüyor. Bu etiketlerin üzerinde tabletin ilk cümlesi, serinin ve tablet sahibinin adları yazılıdır.

Dicle kenarında, Asur devletinin başkenti Asur şehrinde 1904-1905 yıllarında bulunan Asur mabedinin yakınında yüzlerce tablet bulundu; bunların yerleşim tarzı, kütüphane veya devlet arşivi olduğunu gösteriyor.¹⁶ Bu eski Mezopotamya kütüphanesinin kurucusu büyük olasılıkla Tiglatpileser I. (M.Ö. 1112-1074) dir. Burada eski özgü (orijinal) metinler ve bunların Asurca kopyaları iyi bir kütüphane düzeniyle muhafaza edilmiştir.

Aynı kazılarda özel arşivlere de rastlanmıştır. *Büyücü rahibin -evi* denen binada çok sayıda dinî metin ve destanlar ortaya çıkarılmıştır. Bunun özel arşiv olduğu, tabletin alt yazısındaki şu ibareden anlaşılıyor: Aslına uygun olarak yazılmış ve kontrol edilmiştir. Asur mabedinin büyü rahibi Şamas'ın oğlu ve öğrencisi büyü rahibi Kısır-Nabu'nun okuması için. Tableti kim alırsa (yerinden kaldırıpgötürülürse) Nabu onu mahvetsin"¹⁷.

Mezopotamya'da bulunan, Sümer, Akkad, Babil, Asur... toplumlarının ortak mirası olan bu en eski kütüphanelerin örneklerini çoğaltmak mümkündür, fakat bizi ilgilendiren örneklerin çokluğu değil, kütüphane anlayışı ve gereksiniminin bu topraklarda yaşayan toplumlarda ilk hareket kabiliyetini ve ergenliğini kazanmış olmasıdır.

Sümerlerde Eğitimin Dayandığı Temel Felsefe, Eğitim dediğimiz zaman belleğimizde bu kavramın uyandırdığı etkinliklerden tümünün ilk örneklerini 6000 yıl kadar önceye götürebiliyoruz. Tarihi, Coğrafya ile bir araya getirip açıklamaya girişince, karşımızda Mezopotamya bütün görkemliğini göstermeye başlıyor. Basra körfezinden itibaren Dicle ve Fırat nehirlerinin suladıkları topraklar üzerinde uygarlığın oluşum alanı bir bakıma uygarlık (civilisation = Meheniyet) le eşanlamlı ve bu kavramı belirliyen sözcüğün (civitas = medine) menşei olan şehirlere rastlıyoruz¹⁸. Bu şehirlerde, şehir devleti yönetimi vardır. Bu şehir (site) devleti deyimi karşılığı "il devleti" deyimini kullanacağız, bu devletin başında bulunan kişiye de "İl Beyi" diyeceğiz.

16 İbid.

17 İbid.

18 Eski Sümer şehirlerinin bugünkü adları parentez içinde gösterilmiştir. Suz (Süsan), Eridu (Sahreyn), Ur (Mukayyer), Uruk (Tevrat'ta Ereş bugün Varka), Larsa (Tevrat'te Ellesar, bugün Senkereh), Lagaş (Sippurla), Nippur (Nifeer), Nisin, Kış, Agad (Akadların başkenti oldu).

İl beyi maddi ve manevi güçleri üzerinde taşıyan hem devlet, hem de din bilgilerine sahip en üst yöneticidir.

Yönetimde devletçiliğin esas aldığı dönemlerde "tablet evi" diye anılan okulların başlıca işlevi kâtip ve devlet memuru yetiştirmektir. Devletçiliğin zayıflaması bu okulların işlevini azaltmadı, mukavele yazıcılığı, mekteup yazıcılığı gibi işler için okuma yazma bilen kişilere gereksinme vardır. Devlet memuru veya kâtip olarak yetişen kimselerin okuldan aldıkları bilgi okuma yazma öğrenmekle sınırlı değildir. Çağın genel kültürü ile pratik bilgiler bir arada veriliyordu.

Edebiyat, filoloji, tarih ilgi duyulan konulardı. Geçmişin bollukla ve barışla geçen günleri veya savaş kıtlık ve felâket günleri bir anlatımla tabletlere yazılıyor, daha sonra bunlar adeta bir ibadet ruhu içerisinde okunuyor ve yorumlanıyordu. Şiirler, müziğin sözlerini (güfte) oluşturduğu için hem mabedlerde, hem de okullarda terennüm ediliyordu. Sümerlerin şiirleri, bu dizeleri meydana getiren erkek te olsa, daha ziyade kadın dili ile ifade edilmiştir.

Daha sonraları Akkadça ve Babil metinlerinde görülen Gilgamiş destanının kahramanları sümerler tarafından yaratılmıştır, bu kahramanların öyküleri didaktik karakterler taşır.

Gilgamiş destanında, tanıca *Aruru*'nun Gilgamiş'a karşı mitoloji kahramanı *Enkidu*'yu yaratması, Enkidu'nun dağlar ve ormanlardaki hayvanlarla vahşi bir tarzan hayatı yaşaması, çobanların hayvanlarını kaçırmaması, onlara zarar vermesi ve halkın, korkulu rüyası haline gelmişken onu yola getirmek ve uygar ortama alıştırmak için Gilgamiş'ın yöntem olarak bir kadının cazibesini kullanıp ele avuca sığmaz Enkidu'yu bu güzel kadının peşinden şehir yaşamı içindeki insanların arasına çekmesi, vahşinin yavaş, yavaş kadın tarafından eğitilmesi ve kişiliğinde oluşan devrim hadisesi ile çok değişik motiflerden dokusunu alan destan kahramanlarının öyküleri bir yaşam felsefesinin muhasebesini yaptığı gibi, yeniden kültürlenmenin de insancıl gerekçelerine dikkatini çekmektedir.

Gilgamiş destanının kahramanları biraz karakter değişiklikleriyle Yunan mitolojisinde yeniden ortaya çıkmışlardır. Uluhiyetin bütün dışisel biçimleri, Büyük Tanrıça, evrensel Ana, Okyanus uluhiyeti, tanrıların anası gibi Orta-Doğu motiflerinin tümünü Yunan mitolojisinde adeta yeniden canlanmış gibi izliyoruz. Örneğin, İhtar Batıda Venüs olarak şuh tanrıçalığını sürdürmüştür. Aynı tarzda Eski Yunan Herakles mitolojisi ve burada geçen kahramanın yaptığı işlerle Gil-

gamiş kahramanlarının işleri arasındaki benzerlik, diğer bir deyimle devamlılık son derece açıktır. Romalıların Herkül diye adlandırdıkları Herakles'in yüklendiği 12 ödev: Canavarı öldürmek, geyiği yakalamak ... ve bu ödevlerin insancıl özü olarak zalimlerle, haydutlarla, canavarlarla çarpışması bize Gilgamesh'in kahramanını hatırlatmaktadır.

Yukarıda belirtilen Venüs'ün karşılığı İştâr için söylenmiş Babil şiirleri, kültürler arasındaki bağları açıklar niteliktedir.

"Göğün parlak ışığı, dünya ışığı, sensin insanların bulunduğu her yeri aydınlatan, sen bütün ulusların ordularını biraraya getirirsin.

İnsanların tanrıçası, kadınların kudsiyeti, senin hikmetin idrakimizi aşar."

Yunan kosmogonisine göre, başlangıçta, cansız ve zekâdan mahrum unsurlar karmakarışık bir halde bulunuyordu; her şey her şey içinde idi ... belirsiz ve farksız bir kitle teşkil ediyordu. Yalnız eski cevher farklı bir hayat yaşıyordu ve bu kaos'a yaklaşarak onu düzenledi.¹⁹ Şimdi ilk yaradışla ilgili Mezopotamya görüşüne bakalım: "Bir zaman yukarıda gök diye hiç bir şey yoktu, ve aşağıda da henüz hiç bir şey yer adını almamıştı; *Apsu*: Okyanus, tanrılarının ilk babası; *Tiama*: Kaos, yeri ve göğü her şeyi ile doğuran; ikisi (*Apsu* ve *Tiama*), sularını birbirine karıştırdılar. Her şey yavaş, yavaş büyüyüp biçim almak üzereyken, ucube tanrıça *Tiama*, yanı *Koas*, tek başına hüküm sürmek için diğer tanrıları ortadan kaldırmaya girişti ve büyük bir sarsıntı ile dünya düzenini parçaladı. *Tiama*, her şeyi yutmak için ağzını açmışken, *Marduk* fırtına silâhını gönderdi ve *Kaos* tanrıçasını parçaladı. Bir parçasını yukarı astı, gök oldu, diğer parçayı ayakları dibine serdi ve yer meydana geldi."

Burada dikkatı çeken diğer bir husus, tanrıların, Yunan tanrıları gibi kişilendirilmiş ve ideal düzeyde kusurlarında olduğu gibi meziyetlerinde de büyütülmüş, insana benzeyen ve fakat ondan üstün, bir bakıma insanların toplum modeli bir toplum meydana getirirler. Bu tanrısal toplumda da tutkular, sevinçler, iradeler, aşklar, galibiyetler, mağlubiyetler vardır. Ancak, onların yarattıkları hâdiseler, tüm insanlığı etkiler düzeydedir. Mezopotamyanın daha birçok tanrıları, onların toplumsal düzenini biçimlendirir:

Ea, diğer bir adı Enki, hikmet (bilgelik) tanrıçası olması itibarıyla Adapa adlı Eridu'lu bir filozofu yüce bilimlerin tümüyle donattı.

19 Bu konuda bk. A. WEBER, Çev. V. Eralp, Felsefe Tarihi, İst., 1949 s. 28 vd.

Bu filozoftan sadece bir sırrı saklamış ve ona öğretmemiştir. Bu sakladığı sır, ölümü yenecek yaşam sırrı idi. Ea, rahip ve eğitimci olarak bilgilerle donattığı Adapa'ya çocukları eğitime görevini de vermişti. Her mabedin bitişiğinde bir okul bulunurdu ve bu *tablet evleri*, mabedlerle birlikte olmasına karşın laik nitelikte idi. 2000 yıllarına ait *tablet evi* adı ile anılan yazılı tabletler günümüze kadar ulaşmıştır. Okulun birinci amacı, yukarıda değinildiği gibi kâtip ve memur yetiştirmektir; bu tarz eğitime Konfüçyüs pedagojisinde de rastlıyoruz; hatta, yakın tarihimizin Osmanlı bürokrasını yetiştiren Edirne mektebi benzer amaçlara sahipti. Filoloji ve edebiyat daha üst düzeylerde öğretilirken, temel eğitimde oğlan ve kızlara okuma-yazma ve hesap öğretiliyor, eğitim, ana tema olarak vatanseverlik ve ahlâkî davranışlar üzerinde yoğunlaşıyordu. Bu genel eğitimden geçip öğrenimini biraz daha ilerleterek başarılı olanlar, genel kültürle de donatılarak yazıcı ve devletin çeşitli kademelerinde memurluk görevine atanabilirlerdi. Bu çağın okul ders kitabı diyebileceğimiz okul tabletlerinden günümüze kadar ulaşanların üzerinde aritmetiğin dört işlemi, kare kök ve kökküp, uygulamalı geometri konularını içeren alıştırmaların örnekleri görülmektedir.

Adalet ve Özgürlük Kavramının Oluşması:

Adalet ve özgürlükle ilgili uygulamaların yazılı kaynaklara geçmiş olması entellektüel bir yaşamın ve bu yaşamı besleyici bir eğitim-öğretim düzeninin var olduğunu kanıtlar. Böyle yazılı bazı kaynakları Lagaş ilbeyliğinde görüyoruz. Lagaş İlbeyi (Urukagina) aydın, yenilikçi bir hükümdar olarak fakir kimselerin zenginler ve rahipler tarafından sömürülmesini azaltmak için yasalar koydu ve bu yasaları tabletler üzerine yazdırdı: Büyük-Rahibin, "zavallı bir annenin bahçesine girerek odun alması veya meyve üzerinden öşür alması yasaklanmıştır." Ayrıca "cenaze masrafları beşte-dört indirilmiş, memurların ve rahiplerin ilahlara adak olarak sunulan para ve hayvanları aralarında paylaşmaları önlenmiştir". Tabletlerde, hükümdar, hükümdarlık yüceliği ile "halkına özgürlüğünü bağışlamıştır". biçiminde ilan edilmiştir. Hazreti İsa'dan 5000 yıl öncesine ait olan bu yazılı yasalar dünyanın bilinen en eski en özlü ve anlamlı yasalarıdır.

Lagaş'ın diğer bir ilbeyi Gudea (M.Ö. XXVI. yy.) hükümdarlıktan başka bir din adamı bir öğretmen gibi hizmet yapmıştır. Gudea kendisini edebiyata ve sanata verdi, anıtsal yapılar yaptırdı, eski klasiklerin eğitim ve öğretimini destekledi, halk arasında, eşitlik, güven

ve huzur sağlamaya çalıştı. Kil üzerinde yazılıp günümüze kadar gelen tabletlerin bu konuyu anlamlı bir biçimde dile getirdiklerini görüyor ve Gudea'nın ölümünden sonra yazıldıkları anlaşılan bu yazıtlarda şu cümleleri okuyoruz: "Yedi yıl boyunca hizmetçi kendisinin meşru sevgilisi oldu, sokakta köle efendisi ile yanyana yürüyordu ve benim kentimde zayıf güçluden destek görüyordu".

Tüm bu görüşler, Sümerlerde, iyi bir eğitime dayalı bilinçli bir düşüncenin işlenmiş olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim. Sümerlerin en parlak dönemlerinden (M.Ö. 3500) birine rastlıyan ve Batı Asya'nın tümünü yönetimi altında birleştiren İlbeyi Ur-Engür, Büyük Sümer'de yürürlüğe giren, tarihin görkemli yazılı hukuk nizamını gerçekleştirdi: "Hukuk ve Şamaş adına ebedi olarak adaleti kurdum" sözü yazılı tabletler üzerinde edebileştirilmiştir. Bu çağlarda, insanlar arasında eşitliğin kurulduğunu, köleliğin olmadığını elbette söyleyemeyiz. İnsanın fiziksel gücüne dayalı, sulama kanalları, tarım, mimari yapılar gibi iş alanlarının oluştuğu görülmektedir. Sümerlerin bu parlak döneminde, kölelik kurumu da bütün acımazsızlığı ile devam ediyor ve yaygınlaşıyordu. Ancak efendi ile köleyi yanyana yürür şeklinde hayal eder yazıtlar görmekteyiz.

Sümerlerin dünya görüşü, hukuk nizamları gibi akılcı, objektif ve evrenselidir. Bilge devlet adamlarının yönetiminde, adil özgür bir ortam oluşmuştur; bu ortam beyinsel gücün alabildiğine gelişimini olumlu yönden etkileyicidir. İngiliz tarihçi Toynbee²⁰, nin deyimıyla "yaratıcı kişilik, insan kardeşlerini kendi derin görüşüne çekerek onları değiştirmenin içsel zorunluğunu bir etki olarak duyar, Bireyin görüşü toplumun pratiği haline gelebilirse, yazı mikrokozmozdaki yaratıcı değişim, makrokozmozdaki uyarılma değişimiyle karşılığını bulmalıdır, hareket dinamik bir şekilde sürekli değişimler dizisinden geçerek ilerler".

Mikrokozmozdaki yaratıcılık, Sümerlerde uygarlığın doğumunu gerçekleştirdiği, doğum bir kez gerçekleştikten sonra, elverişli ortamda, büyüme, bunu doğal olarak izler ve makrokozmozdaki değişimle büyüme görkemlilik kazanır. Ancak doğum başlıbaşına bir eylem, halbuki, büyüyüp gelişme bir süreç olduğundan, birbirini bütünleyen koşullarda süreklilik istenir. Devinimi sağlayan çarkların birbirlerine uyarlığı sürdükçe, büyümeler sürer, yeni doğumlara gebe olur, yeni doğumlar yeni büyümeler demektir, böylece tek bir devinimler dizisine dönüşüm ve bir etkileşim olayı doğar.

20 Arnold Toynbee, Tarih Bilinci, II, (Bateş Yayınları 1978).

Böylesi bir denge, ancak yetişmiş beyin gücüyle kurulabilir. İşte Sümerler, bu beyin gücü sayesinde uygularlık çığırını açtılar diyebiliriz.

Beyin gücü, güvenli bir ortamda düşünsel üretkenliğe geçebilir. Düşünce için güvenlik ortamı, çelişkili bile olsa savaşların bulunduğu bir ortam bile olabilir. Çünkü düşüncenin filizlenmesi, savaşlardan ziyade, ülke içinde oluşan, nedenleri çok çeşitli olan yönetsel güçlerin ve onları kullanan yan kuruluşların baskısına karşı daha çok duyarlıdır. Savaş kaygısına düşen yönetim güçleri, iç baskıya fırsat bulamaz, düşmanın da hedefi düşüncelerden ziyade kaba güçleri bertaaft etmek ve ganimet elde etmektir. Sadece yararını kollayan işgalci yabancı güçler için bilim ve düşünce de bir ganimettir; bu yararçı anlayışın gereği, baskı, ganimet kaynaklarına yöneltilmez. Üstündeki kaba denetim ağırlığının kalkması ile düşünce akıl almaz bir biçimde filizlenir ve görkemli bir gelişim gösterir.

Çin'de Savaşan Krallar Dönemi ile Büyük Felsefe Akımları Dönemi'nin aynı çağa rastlaması, Bilgin Hükümdarlar Devleti olarak ün yapmış Timurlu devletin tarihi savaşla geçmesine rağmen, her türlü bilimsel özgürlüğün varlığı ile kendi çağında bilimin zirvesine varmasının nedeni başka ne şekilde açıklanabilir?

Şunu da belirtmek gerekir, kaba baskı düşüncenin filizlenmesini engeller ve geciktirir, fakat bir defa düşünce filizlenmeğe görsün, hiç bir güç onu yok edemez. Nitekim ne Sokrat'ın, ne Hallac²¹ Mansur'un ne Galile, ne de Kopernik'in düşüncelerini en acımasız yöntemler yok edememişlerdir.

Sümerlere gelince, feodal bir sistemin egemen olduğu ve her feodal topluluğun başında Patesi adı verilen bir kral-tanrı'nın bulunduğu, tanrısal güç ile hükümdarlık gücünü birleştiren bu şehir devleti başkanları arasında sık sık acımasız savaşlar çıkabildiği halde, bilim ve sanat adamları saygınlığını korumuşlardır. Hatta bazen sanatı korumak ve yaşatmak için savaşların açtığına tanık oluyoruz.

Akkad kralı Maniştusu, Elam'ı işgal ederek gümüş madenleri ve diorit (beyaz ve yeşil volkanik taşlar) temin edeceğini ve bunlarla heykeltaşların sanatlarını icra ederek kendisini ebedileştireceklerini söylüyordu. Batılı bir bilim adamının dediği gibi, bu belki de sanat için yapılmış tek savaştır.

²¹ Will Durant, Hustoire de la Civilisation, fr. Çev. Charles Nourey, Lauzanne, 1966, p. 208.

Hammurabi yasasının başlangıcına konulan aşağıdaki görüşler, Sümer-Akad adalet kavramının bütün izlerini üzerinde taşımaktadır. 6000 yıllık tarihe sahip olan bu yasa ile kişi hakları, aynı haklar, ticaret, aile, ceza, ve iş hukuku bölümlerinden oluşan 285' metin bilimsel bir sistem dahilinde bir araya getirilmiştir: "Anunaki kralı güçlü Anu, yerin ve göğün efendisi Bel, ülkenin kaderini çizerken bütün insanlığın himâyesini Marduk'a teslim etti ... Babilonya adı ilân edildiğinde bu ad dünyanın dört bucağında ün kazandığında, ve bunun ortasında temelleri yer ve gök kadar sağlam olan ebedî bir krallık kuruldu. Bu sırada Anu ve Bel, ülkede adaleti egemen kılmak, kötülere ve zorbalara imhâ etmek, güçlünün zayıfı ezmesini engellemek, ... ülkeye aydınlık vermek, halkın yararını izlemek üzere ben, Hamurabi, görkemli hükümdar, tanrılara ibadet eden beni görevlendirdi. Bu benim Hamurabi, Bel tarafından atanan hükümdar, zenginlik ve bolluk getirdim, Nippur ve Duribu için herşeyi tamamladım, Uruk şehrine hayat verdim, şehir halkına bolca su sağladım, Borsippa ilini güzelleştirdim, kudretli Uraş için zahire yığdım ... gereksinim içindeki halkıma yardım ettim, Babilonya'nın mülkiyetini güçlendirdim, yaptırımları Anunit'in hoşuna giden ben halkın hükümdarı, halkın hizmetkâriyum."

Hakkında bir çok çelişkili yorumlar yapılmış Hamurabi, tarihin en renkli simalarından biridir. Tarihe malolmuş acımasızlığı, dünya Hukuk literatürüne geçmiş yazılı hukuk sistemiyle toplumsal bir bilimceenin konusunu oluşturan kahramanlar arasındadır. Özellikle, Hamurabi hukuk mecellesinin sonuç cümleleri, devrin adalet kavramını veciz bir tarzda sergilediği gibi Sümer ve Akkad uygarlığının miras olarak devralınışını da, dolaylı bir biçimde açığa kavuşturmaktadır.

"Hekim (bilge) kral Hammurabi, koyduğu yasalarla ülkeye sağlam bir temel ve ahlaklı bir yönetim sağladı ... Ben koruyucu hükümdarım ... Sümer ve Akkad halkını sinemde taşıdım ... bilgeliğimde onları zorladım, tâ ki güçlü artık zayıfı ezemesin ve adalet dul ve yetime ulaştırılsın ... haksızlığa uğramış olan, hakkaniyete sahip kralın huzuruna çıktığı gibi imajimin karşısına çıksın! abidemin üzerindeki yazıtı okusun. Güçlü sözlerime dikkat etsin ki âbidem sorununu aydınlatsın ve durumunu kendisine anlatsın! (şöyle haykırırken) gönlünü rahat hissetsin: "Hammurabi halkı için gerçek bir baba gibidir, ... O ebedî olarak halkına refah getirdi, ülkeye âdil bir hükümet verdi."

Görüldüğü gibi, Hammurabi zamanında artık ilâhî yetkiler Babil (Babilonya) tanrısı Marduk'a geçmekle birlikte, hala Sümer tanrı-

larına (Anu, Bel, Er, Sin, Şamaş, Adad . . .) atıflar yapılmakta Marduk'un gücünü ondan aldığı belirtilmektedir; diğer bir deyimle Babil uygarlığı, Sümer-Akkad uygarlığını özümliyerek yenilikler yaratmaya çaba göstermektedir. Bizzat ilâh Maruduk bu yeniliğin bir ürünüdür, fakat bu uygarlık ağacının kökleri ve hatta gövdesi bile Sümer-Akkad kaynaklı olup Babil varlığı ile yeni dallar çıkarmaktadır, ve bu dalların bir kısmı da Asur kaynaklıdır ve semitik oluşuma doğru yol almaktadır. Tek tanrılı inanç ta bu yolun üzerindedir. Artık, "Ninurta bitki ilâhi olarak Marduk'tur, Zamama savaş ilâhi olarak Marduk'tur; Enlil egemenlik ve danışma ilâhi olarak Marduk'tur; Sin karanlıkları aydınlatan, Şamaş adaletin temsilcisi, Adad yağmur yağdıran ilâh olarak Marduk'turlar. "Böylece Marduk'ta birliğini bulan bur uluhiyet kavramı oluşmaktadır.

Daha önceleri, (M. Ö. 3500) Ur²² beyi Er-engur yürürlüğe koyduğu ve onun adına bilinen yasa metninde: "Hukuk ve Şamaş erdemi ile ebedî olarak adaleti tesis ettim" diyor.

Ancak uygulamalara baktığımız zaman adalet ve Hukukun, zaman ve mekân içerisinde ne kadar görelî olduğunu görüyoruz. Gerek Sümerlerde, gerek Babil'lerde erkek ve kadın kölelerin öldürülmesi hukuk ve adalet kavramına ters düşmüyor; eğer efendisinin yararına ise kölenin öldürülmesinde hiç bir sakınca görülüyor, eğer başka biri efendinin bu hakkını kölenin üzerinde kullanmasını engellemeğe kalkışır, köleyi ölümden kurtarırsa o kimse mülkiyet hakkını çiğnemiş olur. Şuhalde, burada dikkat edilmesi gereken husus, adalet kavramının gelişim sürecidir, yoksa bu kavramın sınıflara yönelimi değişkenlik göstermektedir.

Bilim:

Mezopotamyada bilimin doğuşunda gelecek olayları önceden bildiren kehanetin ve tahminin önemli yeri vardır. Bu yöntemin adı ister kehanet, ister tahmin olsun aslı itibariyle sezgiye dayanan bir sistem görünümündedir. Her alanda olduğu gibi bilim alanında da ilk çağların büyüğü espirisi ağırlık taşır. Bu nedenle Astronomi temelini astroloji'den alır. Astroloji ile ilgili belgeler, Asurlu Assurbanipal'ın dönemine ait bulunmuş belgelerdir (Hineva şehri, M. Ö. VII. yüzyıl).

22 Ur, M. Ö. üç bin yılında kurulan Sümer şehir devletidir. Bu şehir, 1926 yılında İngiliz arkeologu sir Leonard Wooley tarafından yapılan kazılarla ortaya çıkarıldı. Bir çok kral mezarları eşyalarıyla birlikte ortaya çıkarıldı. Mezarlar, derin çukurlar içine kal-ker taşından yapılmış, üzerleri tuğla kemer veya kubbe ile örtülmüş dikdörtgen mimari biçimine sahip yapılarıdır.

Akadhlılar dönemini de içeren bu astroloji, dört gök cismi ve dört tanrı adı ile simgelenen bir kurala bağlanmaktadır. Dört tanrı: *Sin*, *Şamaş*, *Iştar* (Venüs), *Adad*'dır.

Astrolojide meteoroloji olayları ile gök olayları arasında yakın ilişki vardır, *Adad* gibi fırtına tanrısının astrolojide yer alması bu nedene bağlanabilir.

Astrolojinin verdiği haberler eğer kral ile ilgili ise toplumu ilgilendireceği için bireysel değil, toplumsal özellik taşırdı. Örneğin Savaş, barış, iktidarın değişmesi, tahta oturma, hastalık salgınları, felâket,er tüm topluma yönelik durumlardı, astroloji bunlarla ilgili haberleri saptayarak önceden tahminler yürütürdü. Hukukçu,hekim, bilim erbabı olarak kabul edildiği gibi, Sihirbaz, büyücü de bilim adamları arasında sayılırdı.

Gök üç astrolojik kuşağa bölünmüştü: *Anu* (ekvator bölgesi), *Enlil* (Yengeç kuşağı), ve *Ea* (Oğlak kuşağı). Bunlar aracılığı ile gezegenler hem anlamlandırılıyor hemde yerleri belirleniyordu. Tarihleri M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllara rastlayan *Mul Apin* adlı tabletler astrolojinin bu konusuna ilişkin bilgiler veriyor²³.

Gezegenlerin yer değiştirmeleri, birbirlerine yaklaşımları veya uzaklaşmaları, veya bunların kendileri insanlar için uğurlu veya uğursuz şekilde anlamlandırılıyordu. Örneğin *Jubiter* gezegeni mezopotamyalılar için uğurlu iken, *Mars* ise bazı komşu ülkeler için uğurlu idi. *Merkür* veliahtla ilgili idi. *Satürn* barışın, adaletin, düzenin temsilcisi idi. Böylece gök cisimleri kullanılarak insanın geleceği göklerde okunabiliyordu. Fakat bu düşünce zanla insanları daha bilimsel yaklaşımlara ve nesnel verilere doğru sürüklemiş oldu.

Çeşitli yıldız adlarının sümerce dilinde mevcut olması, gerek astroloji, gerek bundan hareketle astronomiye geçişin sümerler döneminde hayli mesafe aldığı kanısını güçlendirir.

Sümerler *Gnomon*, *Polos*, su saati gibi birçok astoromi aletlerini kullanıyorlar, güneş ve su saatleri yardımıyla gece ve gündüz uzunluklarının değişkenlerini, inceleyebiliyorlardı. Bu bilgilerin daha sonra iyonya yoluyla yunanlılara geçtiği anlaşılmaktadır.²⁴

Haftanın zaman ölçümü birimi olarak kullanımını sümerlere maleden olduğu gibi, yedi sayısının Yahudiliğin yaratışla ilgili altı

23 Bu konuda geniş bilgi için bk. Adnan Sayılı, Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi, Tıp, T.T.K. yayını, Ank. 1982, sa. 323. vd.

24 bk. Aydın Sayılı, a.g.e. sa. 329.

günde dünyanın yaratılışı ve yedinci günü dinlenme günü olması inancı ile bağlantısı bulunduğu söyleyenler de vardır. Ünlü astronom Batlamyos, sümerlerin ay, güneş tutulmalarına ilgili rasatlarının varlığından haberdar olmuştur.

Ay ve güneş tutulmalarının hesaplanması için güneşle ayın çapları arasındaki oranın hesaplanması ve ayrıca güneşin ve ayın yere olan mesafelerinin hesaplanması gibi işlemlere gerek vardır; bunlar ve bunlara benzer daha birçok matematik işlemleri düzenli bir öğretimi gerektirir. Aritmetik, cebir geometri işlemleri ile ilgili birçok bilgilerin ve çözümlerin çivi yazısı ile tabletlere geçirilmiş olmaları, bunların en etkin öğrenim aracı olan yazı ile kitlelerden kitlelere aktarımı gerçekleştirme amacına yönelik olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Zihinsel işleme dayalı matematik, ve uygulamaya yönelik Astronomi ve tıp gibi bilimlerin gelişen hızı, bunların bir yandan en eski eğitim sistemi olan çıraklık, bir yandan da çok yönlü bir metafizik düşüncenin aşama, aşama pozitif anlayışlara doğru bir seyir izlemesi, ve bu anlayışların kuşaklara sindirilmesi esasına dayalı yaşam boyu bir eğitim olayının varlığını gösterir unsurlar taşımaktadır. Örneğin, mezopotamya Astronomisinden sözedilen tabletlerin bir kısmı kuram ve yöntemleri, bir kısmı cetvel ve uygulamaları verir.

Yer-gök kültürleri, tanrısal kavramların doğa üstü tasavvurları zenginleştirilmesi sonucu kehanette, diğer bir deyimle sezgide, daha sonraları yaratıcılığa kapı açacak tarzda ileri bir düzeye ulaşılar.

Gittikçe kozmolojik mitolojilerini matematiğe dönüştürerek layikleştirmeyi başardılar.

Evrenin çıkış kaynağı konusunu içeren kozmoloji, özelliği bakımından, kozmogoni, mitoslar ve dinsel öyküler alanı gibi bir metafizik nitelik taşıması itibariyle bilimsel bilgi alanına ters düşebilir. Bilimsel bilginin gelişimi, bilindiği gibi aha ziyade özel açıklamalardan geniş kapsamlı genellemelere doğru yol almakta gerçekleştirilir; bu bu nedenle yukarıda belirtilen yöntem özelden genele doğru olmadığından gözlem gibi bazı bilimsel ölçütlerin de dışına kayabilir. Fakat, burada felsefenin varolduğunu, olaylara tümelden yaklaşımda bulunarak, insan zihninin saptama, soyatlama ve yorumlama, hatta bunun sonunda kanıtlama olanaklarının aranması gibi zihinsel bir girişimin etkinliğinin bulunduğunu da söyleyebiliriz.

Mezopotamyahların varlık felsefesinde yunanlılarkine benzer bir kaos kavramına rastlıyoruz²⁵; bu kaostan ilkin tanrılar çıkmıştır, bunlar arasında çıkan yaratıcı bir tanrı, yeri, yıldızları ve insanı yaratmıştır. Görüldüğü gibi yunan teogoni ve kozmononisinin kaynağında mezopotamya mitolojisinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Daha sonra Yunan filozoflarında rastlıyacağımız *kaos* fikrini Mezopotamya mitolojisinde şu ifadelerle görüyoruz: “Bir zaman yukarda gök diye adlandırılabilir hiç bir şey yoktu ve aşağıda da henüz hiçbir şey yer adını almamıştı; Apsu: Okyanus, tanruların ilk babası; Tiama: Kaos, yeri ve göğü her şeyi ile meydana getiren; ikisi (Apsu ve Tiama), sularını birbirlerine karıştırdılar. Her şey yavaş, yavaş büyüyüp biçim almak üzereyken, ucuba tanrıça Tiama, yanı Kaos tek başına hüküm sürmek için diğer tanruları ortadan kaldırmaya girişti, büyük bir sarsıntı ile dünya düzeni parçalandı. Tiama her şey yutmak için ağzını açmıştı ki, Marduk fırtına silahını gönderdi ve Kaos tanrıçası patladı; Marduk onu ikiye böldü, bir parçasını yukarıya astı, bu gök oldu, diğer parçasını ayaklarının altına serdi ve yer meydana geldi”. (bak sa. 199)

Sümerlerdeki bilimsel düşünce, metafizik evrenin ötesine geçerek bilimsel bilgiye doğru bir yöntem arayışı içerisinde. Eşyayı cins ve türlerine göre ayırıp her birine bir ad vermek sutetiyle listeler düzenlemek bu arayışın bir örneğidir. Adlandırma dediğimiz şey, bildiği gibi eşya ile bizim zihnimize icat ettiğimiz kelimeler arasında eşleme yapmak olduğuna göre, sistemli bir bilgiye ancak bu işlemin gerçekleşmesiyle ulaşabiliriz. Sonraki yüzyıllarda, Aristo'nun kategorilerinde görebileceğimiz bu sınıflandırma işlemi, bir yandan Sümerlerin dilini geliştirirken, diğer yandan varlıkların sahip oldukları özelliklerle ve bu değişik özelliklerin aracılığı ile geliştirilecek ilişkiler, insanı adım, adım bilimsel bilgi kavramına doğru götürmüştür. İsim ve daha ziyade somut eşya ile kelimeler arasındaki eşleme sonucu, zihinsel genelleştirme, sınıflama, ve soyutlama olanağı hasil olmuştur.

Bu etkinlik, doğal olarak yazının icadı ve kullanımı ile koşut gelişim süreci göstermiştir. Listelerdeki sınıflamalarda, insan yaşamında işlevi bulunan hayvan bitki, kap kaçak, giyim eşyası, besin, içki, yapı malzemeleri tanrılar, yıldızlar, ülkeler gibi çeşitli konular yer almakta idi. Bu listelerndirme sadece eşyaya uygulanmadı; Sümerler, M.Ö. 2000 yılından itibaren tarih olaylarını kaydetmeğe ve

²⁵ Yunanda, Hezidyon'un Teogoni adlı kitabı kaos kavramını gündeme getirmektedir. (M. Ö. VIII. yy.)

bunları kronolojik olarak tasnif etmeğe başladılar. Ayrıca matema-
tikte de düzenlenmiş listeler bulunmakta idi. Örneğin, bazı sayıların
çarpım sonuçları, kare kökleri, küp kökleri, geometrik açıların biri-
birlerine göre durumları listelerde yer alıyordu.

Sümerlerde Tıp:

Tıp ile ilgili en eski yazılı kaynak M.Ö. üçüncü binin sonlarında
bulunan ve sümerlere ait bir tablet'tir. Bu tablet mısır tıbbi ile ilgili
papirüslerden daha eskidir. Fakat papirüslerden daha yeni olan ve
özellikle Assurbanipal kitaplığında bulunan Mezopotamya tıbbi ile
ilgili bir çok tabletler ortaya çıkarılmıştır. Çivi yazısı ile yazılmış bu
tabletlerin bir kısmı doğrudan doğruya tıp bilimi ile, bir kısmı ise tıp
tarihi ile ilgilidir. Sümerce yazılmış tabletlerin sayısı kabarıktır, bun-
ların yazılışları fazla eski olmamakla birlikte, daha eski tabletlerden
kopya edilmiş oldularından esas kaynakları M.Ö. üçüncü bin yılına
kadar gider.

Elbetteki bu dönemin tıbbi din, kehanet ve büyü ile de içiçedir.
Ancak Cerrahî tıp uygulamaya yönelik olduğu için bu konuda tab-
letler fazla bilgi vermiyor. Fakat Hammurabi yasalarında cerrahiye
atıflar yapan maddelerin bulunması bu uygulamanın varlığını kanıtlar.

Tıp etkinliği ve öğretimi mebetlerde ve rahiplerin elinde idi.
Rahipler sadece manevi huzuru değil, aynı zamanda insan sağlığını
da koruma görevini yüklenmişlerdi. Bu işle uğraşan üç rahip bulu-
nuyordu: 1. *Bâru* adını alan doktor bir kâhindi, teşhis koyar ve gele-
cektekilerden haber verirdi. 2. *Aşipu* adını alan rahip-doktor üfürükçü ve
efsuncu idi. 3. üçüncü sınıf *A-zu* veya *A-su* adını alıyordu ve uzmanlık
alanı tedavi idi. bunların görevi gerçek anlamda doktorun görevine
karşılık gelmekte idi.²⁶

Mezopotamyalılar kan ve karaciğere, Mısırlılar ise kalbe önem
vermiştir. Yunanlıların kan sistemi ile kalb ve karaciğer arasındaki ilişki
kurmaları yunan tıp biliminin mezopotamya ve Mısır'ınkinin bir
sentezi olduğu yargısını güçlendirir.

Yunan varlık felsefesinde *Su* ağırlıklı bir anlam taşır, Thales'in
ilk ilke kuramı bunu göstermektedir. Sümerlerde de su ile hayatîyet
arasında bağlantı kurulmuştur. Doktor anlamına gelen *A-zu* sözcü-
ğünün "suyu tanıyan kimse" anlamını da taşıması yaşamla su ara-
sındaki bağlantıyı oluşturmaya yönelik olarak açıklanabilir.

²⁶ Aydın Sayılı, Ağa., sa. 413,

Aynı ilişkiyi İslâmîyete kadar yaklaştırabiliriz. Nitekim Kur'anı Kerimde Tanrı'nın "biz her şeyi sudan var ettik"²⁷ ifadesi bu yönden açıklanabilir. *A-zu* aynı zamanda "rüyaları yorumlayan kimse" anlamına kullanılmaktadır; bu durumda hekim etkinliği ile kehanet ve gizli sırları açığa çıkarma işlevi birbirlerine denk düşmektedir. Gerçi, Mezopotamyada Tıp anlamına gelen *asutu* ve büyü anlamına gelen *aşiputu*, bu iki disiplinin birbirlerinden farklı olarak algılandıkları kanısını vermektedir. Ancak dini kuramlar dışında eğitimle uğraşan başka bir kurumun bulunmaması, mabedlerin aynı zamanda okul işlevini de üstlenmiş olmaları, hastalıklarla insan davranışlarının iyi ve kötü olmaları bakımından ilişkiler kurulmuş olması, göklerin tanrılarla, gökle yer arasının gizli güçlerle dolu oldularını inancının günlük yaşama kadar etkisini sürdürmesi olgusu, tıp kehanet ve din arasındaki bağlantıyı çoğu kez korumuştur.

Günümüzde çevre kirliliğinin, gözle göremediğimiz sayısızca mikropların insan yaşamını tehdit etmesi kanaati bizce ne ise, ilk çağlarda da gizli güçlerin insan kontrolü dışında kalan etmenlerin insan üzerindeki etkileri aynı tarzda düşünülmüştür. Nedenler akılcı ve gözlemci yaklaşımlarla açıklığa kavuşturulduğu ölçüde astrolojik ve muammalı yaklaşımlar da o derece azalmıştır. Özellikle Sümerlilerde Astronomi ve tıp alanı aşama, aşama metafizik anlayıştan kurtularak pozitif mecraa doğru yön almış ve görkemli mesafeler katetmiştir.

Sümerlerde Güzel Sanatlar:

Arkeolojik kazılar ilerledikçe Sümer sanatının görkemliğini kanıtlayan malzemeler de bol miktarda ortaya çıkıyor. Örneğin Tell-el-Ubeyd harebelerinde uygarlığın ilk çağına ait ve kraliçe şud-ad'ın Ur'daki mezarında bulunmuş başı gümüşten bir boğa heykeli, bu alanda önemli gelişmelerin bu ilk çağda bile gerçekleşmiş olduğunun örneğidir. Ayrıca, Lagaş kralı *Eannatum* tarafından dikilen "Akbabalar Abidesi" *Naram-sin*'in "Zafer Abidesi", Ur-nina'nın mizah dolu karikatürleri Sümer heykeltıraşlığının başlangıç örneklerini en iyi biçimde ortaya koyar.

Sümerler, taşı mimariden ziyade heykeltıraşçılıkta kullandılar, diğer alanlardaki taş gereksinimini ise toprağı sertleştirerek, yani balçığı güneşte kurutarak veya pişirerek elde ettikleri tuğla ile giderdiler. Kadın ve erkek heykelleri, işlenen en önemli konulardı. Diğer

27 Endibya Süresi, ayet 30.

bir sanat akımı, mühürlerin üzerinde ince bir sanat anlayışı ile kızılmış yazılar ve motiflerdir.

Sümer sanatında mimari çok önemli bir yer tutar. Bu mimariyi üç döneme ayırmak mümkündür. 1. Cemdet-Nasr dönemi (M.Ö. 5000-2800); 2. Er Hanedan veya Patesiler dönemi²⁸ M.Ö. 2800-2500); 3. Lagash Gudea ile III. Ur hanedanı dönemi (M.Ö. 2300-2000) ve en eski mimari eser, Eridu'da birbiri ardına en az on sekiz defa yıkılarak yeniden yapılan bir tapınaktır. En eski yapı tek odalıdır; sonradan ek odalarla çevrilmiştir. Uruk'taki bazı tapınaklar, renk renk pişmiş toprak kolonilerden meydana gelen mozaiklerle süslüydü. Elle yapılmış krom, rengi fon üzerine kahve rengi geometrik motiflerle süslü ilk seramik'te yine Eridu'da bulundu. Bu seramik, kuzey mezopotamyada samerra, Tell Halep ve Arpaçiya'da bulunan seramiklere çok benzer. Ubeyd devrine geometrik süslemeler egemendir ve şekiller çok çeşitlidir.

Sümerlerin mimarî yapıları ya mabedlerdir veya zenginlere ait saraylardır. Bu saraylar, tabandan yüksekliği 10-20 metreyi bulan tepecikler üzerinde yapılır ve sadece bir geçici bulunurdu; böylece her ev bir kale niteliği taşıyan ve gelecek saldırılara karşı savunma kolaylığına sahip bulunuyordu. Taşın az bulunması nedeniyle evler tuğladan yapılırdı. Duvarlar üzerindeki süslemeler, siyah ve kırmızı renklerde ve çok değişik geometrik biçimlerde motifler meydana getiren pişmiş toprakla gerçekleştirilirdi. Duvarların iç tarafı alçı ile sıvanır, daha sonra bunun üzerine büyük çizgilerle resimler yapılırdı. Evlerin önünde bulunan bir avlu, hem mebsimlere göre sıcak ve soğuşu dengeler, hem de güveni sağlamada etkili olurdu.

Daha sonra müslümanlarda ve özellikle Osmanlı Türklerinde mimariye önemli bir unsur olarak katılacak su, Sümerlerde de kendisini göstermektedir. Daha ziyade kuyulardan sağlanan sular, evlerde kullanıldıktan sonra bir kanal sistemi ile şehir dışına çıkarılıyordu. Kanalizasyon sorununun çözümlendiği en eski şehirler Sümerlerinkidir diyebiliriz.

Kozmik bir anlatımla (varlık felsefesi anlatımı) su Sümer efsanelerinde yer alırken suyun insanın kullanımına nasıl sunulduğu konusunda da bu anlatımla bize ışık tutmaktadır. Şöyle ki, Dünya işlerini düzenleyen Enlil, yaramaz oğlunu taşları büyük bir dağ halinde

²⁸ Patesi (Ensi), M.Ö. üç bin yıllarında Ur, Uruk, Lagash, Kiş gibi şehir devletlerini yöneten rahiplere (rahip-kralar) verilen ad.

yıgmakla cezalandırır. Bu dağ oluştuktan sonra sular yukarıdan aşağı doğru akacak ve insanlar şimdiden sonra topraklarını yeraltındaki sularla değil, yuksekten akan bu sularla sulayacaklardır. Bu efsanede, edebi anlatım-güzel sanatlar ve teknolojik başarılar birbirlerini nasıl tamamladıklarını görüyoruz.

Mavi taşlarla kaplı Ur Şehrindeki Nannar tapınağı, mimari alanda bütün mezopotamya'ya örnek oldu, bu tapınağın süslemelerinde ağaç, mermer, agattaşı ve altın kullanılmıştır. Zaten Sümerler bakır, altın, gümüş ve Tunç gibi madenleri çok eskidenberi kullanmışlardır.

Kabartma sanatının geliştiğini, Uruk'ta aslan avını temsil eden bir dikilitaşa üzerinde bir âyin töreni kazılı olan dini bir vazodan görüyoruz. Taş üzerinde oymacılık mühürlerde de kullanılmıştır. Mühür kazıcıları, bu alanda, yani kabartma ve oymacılık alanında heykeltraşlara öncülük ettiler. Toplumsal ilişkiler, gerek dinsel törenlerin, gerek sivil olayların kabartma yoluyla taşlara işlenmiş olması, çok eski çağlarda ilgili bilgilerin bu anlatımla da bize ulaştırıldığına tanık oluyoruz. Dindarlar, ellerini kavuşturmuş dua eden bir halde taştan küçük heykellerle yansıtılmıştır. Ayrıca, dini sahneler yontulmuş levhalar üzerinde gösterilir.

Lagaş patesilerinin en önemlileri Guten ve oğlu Ur-Ningirsu'dur. Bu kişinin dönemi hem toplumsal, hem de sanat yaratıcılığı bakımından üzerinde durulmaya değer sanıyoruz.

GUDEA: Lagaş şehirlerinin hükümdarıdır. M.Ö. 3 bininci yıllarda hüküm sürmüş, Ur ve Nippur şehirlerini ve Elam ülkesinin bir kısmını yönetimi altına alarak üç kuşak süren zengin bir uygarlığın temelini atmıştır. Bu dönemde adları bilinen üç ensi: 1. Urbaba, 2. Gudea, ve 3. Urningirsu bulunmaktadır.

Bunlar arasında Gudea bağımsız bir ensi olduğundan tanrı Enlil'e adak sunuyor ve ülkesini geliştirmek için tanrıların taeşvikine sahip oluyordu. Onun döneminde Lagaş kalkınmış zengin bir ülke haline geldi, yapılan heykeller, geliştirilen Sümer yazısı ve bizzat Gudea tarafından ilk metinleri yazılan Sümer edebiyatı ülke kalkınmasının örnekleridir. Gudea'nın şimdiye kadar ortaya çıkarılmış 15 heykeli bulunmaktadır ve bunların 12 si Paris Louvre müzesindedir. Heykellerin bir kısmı Gudea'yı ayakta, bir kısmı oturmuş olarak gösteriyor. Koyu yeşil dioritten yapılmış heykellerde eller önde bağlanmış durumdadır. Heykelin adı ile adandığı tanrının adı elbise kısmına çivi yazısı ile yazılmıştır.

Sümer ve Akad edebiyatındaki motif zenginliği erişilmez düzeye gelmiştir. Gılgamış destanını²⁹ okuduğumuz zaman tanrıların, kişilerin (tanrılar da kişilendirilmiştir) ve bunların çevrelerinde üretilen olayların zengin çeşitliliği, renkliliği, yaşamın perde arkası sırlarıyla, gerçekliği, hayal, umut, beklenti dünyası ile olguların bir araya getirilişi bir mozaikler cümbüşünü sergiler.

Gılgamış bir kral, bir bilge her şeyi gören bilen (şa nagba Imuru) bilge insan. Uruk surlarını, gök tanrısı *Anu* ile karısı *Antum*'un oturdukları *Eanna* tapınağını yapan Gılgamış'tır.

Kral Gudca'nın tantıça Güzel'e yakarışını dile getiren aşağıdaki şiir, hem bu çağın dinsel duasını, hem de dinsel edebiyatın örneğini sergilemektedir:

“Ey Lagaş'ı kuran kraliçem, annem,
Temaşa etmeğe lutuf buyurduğun hak,
kendi gücünün arttığını görüyor;

Temaşa etmeğe lutuf buyurduğun kulun,
ömürünün uzadığını görüyor.

Anam yok – sen benim anamsın,

Babam yok – sen benim babamsın . . . ,

Güzel, benim tanrıçam! neyin iyi olduğunu sen bilirsin;

Bana yaşam soluğun verdin.

Senin himayen altında ey anam,

Senin gölgende sana saygıda durmak istiyorum.”

Şiir bazan da, Orhon kitabelerinde görüldüğü gibi, elden giden özgürlük ve egemenliğe ağıt biçiminde söylenmiştir, böyle ağıtlar genellikle kadın diliyle ifade ediliyor.

Sümerlerin yurtları, doğudan gelen Elamlılar ve batıdan gelen başka bir kavim tarafından işgal edilmiş, her taraf yakılıp yıkılmıştır. İşte bu mutsuz olayın halk üzerindeki çaresizlik duygusu bir kadının dilinde bu ağıtla ebedileştirilmiştir:

Düşman beni ele geçirdi, kirli ellerle;

Elleri beni zaptetti ve korkudan ölüyordum.

Bedbaht! bana hiç saygısı yok!

29 Gılgamış destanı tiyatro eserlerine konu oldu; Orhan Asena'nın “Tanrılar ve İnsanlar”, Devlet tiyatrosunda sahneye konuldu (1959). Temsilin sahne müziğini hazırlayan Nevit Kodallı ayrıca *Gılgamış* adlı bir opera besteledi (1963). Gılgamış operası ilk olarak 1965'de Devlet operasında oynandı.

Entarimi üzerimden aldı, onunla karısını giydirdi.
 Takılarımı üzerimden kopardı, kız kardeşine taktı.
 Yazık, yola koyulacağım gün, korkuyordum
 Beni harimimde arıyordu.
 (şimdi) Avlusunun tabanını adımlıyorum.
 Beni mabedimde izliyordu, beni titretiyordu korkudan
 Burada, kendi evimde ve tüneyen bir kumru gibi.
 Bir giriş üzerinde kanat çırparak, gizlendiği
 oyuktan şuraya, buraya uçan bir baykuş gibi.
 Mabedimden beni bir kuş gibi attı,
 Bir kuş gibi kovdu beni ilimden
 Hasretim, arkamda çok uzak,
 Mabedim arkamda kaldı.”

Ülkenin uğradığı felaketi dile getirirken hükümdar, yaptıklarının içeriğinde sorumluluğunu aramakta, bazan da beктаşi tasavvufunda olduğu gibi tanrıya tarizde bulunmaktadır.

.....
 “Tanrının adını yüceltmeği ülkeme öğrettim,
 Tanrıçanın adını onurlandırmaya halkımı alıştırdım;
 Düşünüyordum ki bütün bunlar bir tanrının hoşuna gider.”

Üşurbanipal'ın kütüphanesinde bulunan yukarıdaki şiir kaderin kötü cilvesine uğramış Nippur'un kralı *Tablutul-Enlil'e* aittir. Yaptığı iyilikleri saydıktan sonra bütün bunları bir tanrının hoşuna gitmesi gereken şeyler olmasına rağmen başına gelen felaketlerin nedenlerini anlayamamaktadır.

Teknolojik Devrim

Şümerlerin her yeni buluşu teknolojik devrimdi, her teknolojik devrim, aynı zamanda toplumsal bir devrimin hem nedeni, hem de sonucu olmaktadır.

Şümerler suyu disiplin altına alan bir kavimdir; su kanalları açarak kurak toprakları sulama olanağı elde ettiler, diğer yanda suların taşkınlıklarından korunup, üzerinde yaşadıkları topraklara karşı güven duymaya başladılar ve toprağa bağlandılar, toprağa bağlılık yerleşik toplum geleneğini güçlendirdi.

Sulama tesisleri işbirliğini gerektirir, işbirliği ise toplumsal bütünlüğün ve insanlığın keşfettiği uygarlığın en görkemlisidir. İşbirliği aynı zamanda bir eğitim sürecidir. Bu süreçte bireysel zekâ gücü,

toplumsal değerlendirme ve eleştiri ortamında bilenmiş olarak eyleme dönüşür, ortak uygulama ile üretkenlik kazanır. Gerçekten, sümerlerin sulama ile elde ettikleri verimli geniş toprakların işletilmesi için insanın fiziksel gücüne öküzün gücü, öküzün gücünü işlevsel hale getiren saban, kağı gibi araçların kullanımı keşfedildi. Bugün hâlâ Anadolu'da kullanılan dövenin ilk örneğini M.Ö. 4000 yıllarında Sümerlerde görüyoruz. Çakmak taşları yumuşak ağaç ve sazlık gövdelerine çakılarak dişler oluşturulur, daha sonra kuruyan bu gövdeler dişleri bırakmaz. Sümerler, bu şekilde imâl ettikleri dövenle sapları ezerek samanla taneleri birbirlerinden ayırılmışlardır.

Açılan su yolları, geliştirilen su kanalları, toprağı kısımlara ayrılarak parça, parça tarla haline getirdiği için toprak mülkiyeti kavramının oluşmasını kolaylaştırmış, ayrıca, bu tarzda su yolları ile toprağın ilk olarak taksim edilmesini efsanevi bir Tufan olgusu ile açıklamayı yeğlemişlerdir.

Coğrafi koşulların ve doğa olaylarının insanın hayal gücü üzerinde etkileyici bir rol oynadıkları, bu hayal gücünün insanı, keşfetmeğe, icat etmeğe ve bulgularını yaşamına uygulamaya yönelttiğini inkâr edemeyiz.

İnsanın çevresinde duyuları ile algılandıkları nesnelere "duyu nesnelere" dersek, bu nesnelere zaman ve mekân ilişkileri vardır. Yağışlar, yağışlardan oluşan seller, bu sellerin açtıkları su yolları, toprak yarıkları mekânla ilişkili olduğu gibi mevsimlerle bağlantılı olması nedeniyle zaman ilişkisi de vardır. Ayrıca bu oluşumların fenomenolojik bağlamında neden-sonuç ilişkileri, bir yönü ile metafizik, bir yönü ile pozitivist yorumlara açık bulunmaktadır.

Sümerlerin, toprak taksimatını kendilerinden çok önceleri gerçekleşmiş bir tufanla açıkladıklarını, bu ilâhi işaretten esinlenerek toprağı sulamak için arklar ve kanallar açtıklarını, böylece oluşan tarla diyebileceğimiz toprak parçalarına sahip çıktıklarını, diğer bir deyimle aralarında bölüştüklerini düşündüğümüz zaman yukarıda belirtilen iki yorumu bir arada görmemiz mümkündür. Bilinir ki hayal gücü ve mantiki düşünce sistemi olmadan ne bilim ne de teknoloji gerçekleşebilir. Hayal gücü metafizik âlemle daha fazla yakınlık duyar, mantık sistemi ise deneysel yaşantıya daha yatkındır, birincisi sürekli imâl eder, ikincisi, imâl edilenleri değerler sistemine göre (doğru, yanlış; iyi, kötü, güzel, çirkin) ayıklar. İmâl etmeden ayıklama söz konusu olamaz, ayıklama olmadan da imâl edilenlerin işlerliği belirsiz kalır.

Sümerlerin bilim ve teknolojik başarısı günümüzde ciddi araştırmalara konu olmakta¹ felsefenin mi bilime, yoksa bilimin mi felsefeye öncülük yaptığı sorununu gündeme getirmektedir. Şimdiye kadar genellikle kabûl edilen tez, felsefenin öncülüğüdür. Yunan felsefesiyle gelişen kavramların orta çağda islâm dünyasında çok yönlü bir biçimde işletilerek, özellikle matematik, fizik biyoloji ve astronomi alanlarında temel bilimlere dönüştürülmesi, avrupada hümanizma, Rönesans gibi uyanış hareketleriyle modern çağa geçişi sağlayan yeni bir diriliş eylemine kaynak teşkil etmesi, felsefenin öncülüğünü kanıtladığının kesin delili olarak görülmüştür. Diğer yandan soruna yaklaşıldığında, yunan felsefesinin başlangıç olmadığı, yunan filozoflarının her şeyden önce güçlü bir tahlil yeteneğine sahip birer tarihçi oldukları, kendilerinden önce Mısırda ve Mezopotamyada mevcut düşünce kaynaklarından yararlanarak bir sistematığe doğru mesafe aldıkları gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Meselenin diğer bir boyutu, insan yaşantısının zorunlu kıldığı deneyimlerdir. İnsan kaldıraç kanununu bilmeden de kaldırıcı kullanmıştır; organlarının yeterli olmadığı durumlarda araç ve gereçleri organlarına ilâve ederek kendisi için daha elverişli koşullar sağlamayı bilmiştir. Örneğin bir taşı yontmak için başka bir taştan yararlanmak, daha rahat ve hızlı yolculuk yapmak için atın sırtına çıkmak birer tekniktir. Aynı tarzda insan beslenmek veya barkınmak için kendisine en kolay olan yolu seçmeği, yanı toplayıcılık yapmayı, mağaralardan yararlanmayı bilmiştir. Bunların tümünde tekniğin öncülüğünü görebiliriz. Fakat evrenlerin geçişleriyle sorun daha değişik boyutlar kazanır:

Toplayıcılıktan bitki ve hayvan yetiştiriciliğine geçiş, önyargıya, öngörmeğe ve tasarlamaya bağlı bir eylemdir. Ayrıca sabır ve metanet gibi ruhsal bir disiplini de gerektirir. Çünkü sadece yarımı değil, bir yıl ve hatta daha fazla zamanı gelecek olarak düşünmek zorunluğu vardır. Aç kalsa bile, insan, ekecek tohumunu, süt veren veya yavru verecek ineğini tüketmez, daha iyi olanakların gelecek için yapılan yatırımla sağlanacağını düşünür. Bu düşünceler, önyargılar, tasarılar teknolojiye önce vardır. Teknoloji ve ekonomi bunları izler. Tasarılar, bilimsel kuramlardan bilime, bilimden doğal malzemenin biçimini kullanılabilir hale getirmek için uygulamaya dönüşerek teknolojik olayı doğurur.

Günümüzde gelişmiş teknolojinin en karmaşık biçimlerini Sümerlilerin muhayyilesinde ve fakat kozmik düzeyde görebiliriz. Ma-

bedlerin silah odalarında rastlanan elli başlı gürz, ateş püskürten ejderlerin resimleri, hem yerde, hem de havada yürüeyebilen yarı aslan-yarı kartal mahlûk hayal düzeyindeki bir görüntüsünden başka bir şey değildir; ayrıca, kendiliğinden yüzen gemilerin resimlerini de bu mabedlerde görebiliyoruz.

Ulaşım ve İletişim Araçları

Sümer-Akad yönetim düzeninde devlet posta örgütü önemli bir yer tutuyordu, sulama kanallarının serleri de kara trafiğinin ana-yolları olarak kullanılıyordu. Hiksoslar döneminden sonra kurulan, Sümer-Akad imparatorluğunun Suriye Mezopotamya topraklarını egemenliği altına alan "Yeni Mısır" imparatorluğu buralarda eski sahiplerinden kendisine miras kalan yolları, diplomatik kuryeler, gezici denetleyiciler aracılığıyla, yerli hükümdarları kontrolü altında tutmakta kullandı. Akamanış (Ahamenian) imparatorluğu da aynı kuruluşları daha yüksek bir örgütlenme ve daha büyük bir etkinlikle kullanmıştır³⁰.

Görüldüğü gibi Sümerler, uygarlıklarıyla çevrelerine yön veriyor, toplumları yüksek uygarlık alanları içirisine çekiyorlardı.

Ulaşım bilindiği gibi insanları ve onların sahip oldukları sadece maddi varlıklarını bir yerden başka yerlere ulaştırmazlar, onların bilgilerini, icatlarını, yaşam biçimlerini, değer yargılarını, kısaca tüm kültürlerini de taşır zaman ve mekân içinde insan kaynağının zenginliklerinden büyük devinimler oluşturlar. Bu devinimler bir bakıma yaşam boyunca insanı olgunlaştıran veya olumsuz yönü ile insanı oluşturan etmenlerdir; buna yaşam boyu eğitim de diyebiliriz.

Örneğin, Tel Halef³¹ kültürüne baktığımız zaman Güney ve Doğu Anadolu'nun dağlık bölgeleri, Akadeniz'in Doğu Toroslarını da içine alarak İran'ın Suriye'nin, Türkistan'ın yüksek dağlarını ve Mezopotamya ovalarına kadar bu kültüre coğrafi yaygınlık sağlayan Sümerler, şehir-devleti yönetim biçimine sahip oldukları halde bütüncü ve birleştirici bir kültür yaratıcılığının örneklerini vermişlerdir. İşte bunu olanaklı kılan en güçlü etmenlerden biri ulaşım ve iletişim

30 Toynbee A., Tarih Bilinci, 17. s. 320.

31 Tel Halef, Habur nehri'nin çıkış bölgesinde bulunan ve bugünkü adı *Guzzana* olan yörenin adıdır. Burada ortaya çıkarılan Sümer uygarlığı bu adla anılır. Bu uygarlık taş devrinden sonraki ilk büyük uygarlık hamlesidir, yuvarlak ve dikdörtgen bina yapıları, motifli çanak çömlek, zengin ziynet eşyası, tanrıça heykelleri bu uygarlığın özelliğini oluşturan örneklerdendir.

araçları olmuştur. Öyleki, Sümerlerin bir çok şehirlerinde, hatta İndüs ve Pencabı da içine alan çok geniş bir alana yayılmış mütecanis bir kültür varlığına tanık oluyoruz. Bu olgu etkin bir iletişim olanağının eğitimle iz düşümüdür.

Mezopotamya ve Çevresinin Kronolojik Durumu:

M. Ö.	
40000	Flistinde taş devri kültürü
9000	Türkistanda tunç kültürü
450a	Sus ve Kiş uygarlığı
3800	...
3638	III.. Kiş sülâlesi
3600	Sümer uygarlığı
3200	Sümer ülkesinde Akşak sülâlesi
3100	Lagaş kralı Ur-nina I.
3089	IV. Kiş sülâlesi
2903	Lagaş'ta kral Urukagona'nın reformları
2897	Lugal-zaggisi'nin Lagaş fethi
2872 - 2817	Sargon I'in Sümerlilerle Akkadlıları birleştirmesi
2795 - 2739	Akkad ve Sümer kralı Naram-sin
2600	Lagaş kralı Gudea
2474 - 2398	Ur şehrinin altın çağı, 1 inci yazılı yasa (kod)
2357	Ur'un Elamlılar tarafından yağmalanması
2169 - 1926	I. Babil slâlesi
2123 - 2081	Babil kralı Hammurabi
2117 - 2094	Hammurabi'nin Sümer ve Elam'ı ele geçirmesi
1926 - 1703	II. Babil slâlesi
1900	Hitit uygarlığı
1800	Filistinde uygarlık
1746 - 1169	Kas'ların Babil'i almaları
1716	Şamşi-Adad II. döneminde Asurlularda uygarlık başarısı

- 1650 - 1220 Mısırda Yahudi tutsaklığı
- 1600 - 1360 Filistin ve Süriyede Mısır egemenliği
- 1500 Mitanni uygarlığı
- 1461 Babil kralı Burra-Buriaş. Batı Asya'nın Mısır'a karşı isyanı
- 1276 Salmanaser I'nın Asurluları birleştirmesi
- 1200 Yahudilerin Kenan'ı fethi
- 1115 - 1102 Tiglath-Pileser'in Asur devletini genişletmesi
- 1025 - 1010 Yahudi kralı Sül
- 1010 - 974 Hz. Davud
- 100a - 600 Fenike ve Süriye'nin altın çağı
- 974 - 937 Hz. Süleyman (Peygamber ve yahudi hükümdarı)
- 937 İsrailde fırkalar: Juda ve İsrail
- 884 - 859 Asur kralı Aşurnasirpal II.
- 859 - 824 Asur kralı Şalmaneser III.
- 811 - 808 Süamüramat (Semiramis), Asurluların kraliçesi.
- 785 - 700 Urartu uygarlığının altın çağı
- 745 - 727 Tiglath-Pileser III.
- 732 - 722 Asurluların Şam ve Samarra'yı ele geçirmeleri
- 722 - 705 Asur kralı Sargon II.
- 709 Dioses (Dioces), Med'lerin kralı
- 705 - 681 Asurluların kralı Sennaşerib.
- 702 İshak peygamber (İsaie I).
- 689 Sennaşerib'in Babil'i yakıp yıkması
- 681 - 669 Asur kralı Esarhaddon
- 669 - 626 " " Aşurbanipal (Sardanapal).
- 660 - 583 Zoroastr (Zarathoustra).
- 652 Lidya kralı Gyges
- 640 - 584 Med'ler kralı Syaksares (Cyaxares).
- 640 - 584 Med'ler kralı Syaksares (Cyaxares).
- 639 Sus şehrinin düşmesi ve Elamlıların sonu.

- 639 Yahudi kralı Josias.
 625 Nabopolassar, Babilli yeniden kuruyor.
 621 Tevratın ilk beş kitabının (Pentateuque): Efsarı hamse başlangıcı.
 612 Niniv'in düşmesi ve Asurluların sonu.

KAYNAKÇA

- Abel, Rey, Les Sciences Orientales avant les Grecs, Paris, 1942.
 Autran, (C., Sumerien et indo-europen, Paris, Geuthner, 1925.
 Contenau, G., La civilisation assyro-babylonienne, Paris, Payot, 1922.
 Delopart, L., La Mesopotamie et les civilisations babylonienne et assyrienn, Paris, Ren. du Livre (Evol. de l'Hum.).
 Delitzsch, F., Assurbanipal und die assyrische Kultur seiner Zeit, Leipzig, 1909 (Der alte Orient).
 Dhorme, Ed., La religion assyro babylonienne, Paris, 1910-Choix de textes religieux assyro-babyloniens, 1907.
 Durant, W. Les origines sumer, l'egypte, la babylonie, lassyrie, (Histoire de la civilisation) trad. de Charles Mourey, (Titre or original :The Story of Civilization-Our Oriental Heritage), Lausanne, ed. Rencontre, 1966.
 Genouillac, H. de, Tablettes sumeriennes archaiques, Paris, 1909.—Kish, Paris, 1925.
 Husik, I., A history of medieval Jewish philosophy, New York, 2 ed., 1930.
 Karpe, S., Etude sur l'origine et l'histoire du Zohar, Paris, PUF. 1901.
 Kramer, Samuel Noah, From the Tablets of Sumer, 25 firts in man's Recorded History, 1965. History begins at Sumer, London, 1961.
 Leif, J. ve Rustin, G., Histoire des Institutions Scolaires, Paris, 1965.
 Marrou, H., Histoire de l'Education dans l'Antiquité, ed. du Secil, Paris,
 — Evolution Humaine, ed. Quillet, t. IV., Paris,
 Masparo, Histoire ancienne des peuples de l'Orient, Hachette, Paris,
 Masson-Oursel, Paul, La Philosophie en Orient-Histoire de la Philosophie, PUF., Paris 1969, sa. 39-57.
 Munk, S., Melanges de philosophie juive et arabe, Paris, 1958.
 Rene, Labant, Les sciences antiques de l'Orient: La Mesopotamie, Histoire Générale des Sciences, I, Paris, 1957, p. 72-138.
 Roztovtzeff-M. I., L: hellenisme en Mesopotamie, Scientia, 1 er Fevr. 1933. —Seleucid Babylonia, Yale classical Studies. III, 1932.
 Sayılı, Aydın, Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda matematik, astronomi ve tıp, TTK., Ankara, 1982.
 Scheil, V., Traduction du Code de Hammurabi (Mem. pub. par la Delegue française en Perset. IV), Paris, 1922, 11-162.